𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒑𑒳𑒣𑓂𑒞 𑒮𑓂𑒧𑒰𑒩𑒱𑒏𑒰

चित्रगुप्त स्मारिका

𑂓𑂱𑂞𑂹𑂩𑂏𑂳𑂣𑂹𑂞 𑂮𑂹𑂧𑂰𑂩𑂱𑂍𑂰 २०७९

CHITRAGUPTA SOUVENIR

२०७९ (2022 AD)

नेपाल चित्रगुप्त समाज

काठमाडौं

शुभ दिपावली, नेपाल सम्वत् ११४३ तथा छठको हार्दिक मंगलमय शुभकामना !!

आयो चाडपर्व आयो, खुशीयाली ल्यायो ।
चारैतिर वातावरण उमंगले छायो ।।
मनका दुःख कष्ट, क्षणिक भएपनि बिर्सायो ।
हाँसी खेली रमाई मनाइने दिनहरु आयो ।।
चाडपर्वको सबैलाई शुभकामना ।

विगत आठ वर्षदेखि गुणस्तरीय, द्रुत साथै विश्वसनीय पुनर्बीमा सेवा प्रदान गर्दै आएको तपाईंहरुको पुनर्बीमक एवं सहयात्री ।

काठमाडौं-११, थापाथली
एल. एस. भवन, तेस्रो तल्ला
+९७७-०१५९७०४०१/०२
www.nepalre.com.np

नेपाल पुनर्बीमा कम्पनी लिमिटेड
(नेपाल सरकारको स्वामित्वमा स्थापित)
Nepal Re-Insurance Co.Ltd. (Nepal Re)
(An-Undertaking of Nepal Government)

सम्पादक मण्डल-२०७९

अशोक कुमार कर्ण

मुख्य सम्पादक

रमेश कुमार दत्त

सदस्य

उदय चन्द्र दास

सदस्य

मिनु मल्लिक

सदस्य

प्रकाशक:

नेपाल चित्रगुप्त समाज

बिजुलीबजार, काठमाडौं

Phone: 00977-1-4785724
Email: ncs.committee@gmail.com

Web: http://www.nepalchitragupta.org.np

Whatsapp: 9851106331 (Nepal Chitragupta Samaj)
Viber : 9851173168 (Nepal Chitragupta Samaj)
Facebook : facebook.com/Nepal Chitragupta Samaj

ॐ श्री चित्रगुप्ताय नमः

नेपाल चित्रगुप्त समाज सातौं कार्यकारिणी समिति २०२२

ई. रतीशचन्द्र लाल सुमन
अध्यक्ष

ई. शिव भूषण लाल
निवर्तमान अध्यक्ष

देवचन्द्र लाल कर्ण
वरिष्ठ उपाध्यक्ष

रमेश कुमार दत्त
उपाध्यक्ष

ई. अशोक कुमार कर्ण
महा-सचिव

पुनम श्रीवास्तव
सचिव

ई. राजेश कुमार दास
कोषाध्यक्ष

सुधिर कुमार मल्लिक
सह-कोषाध्यक्ष

ई. रामकुमार लाल कर्ण
सदस्य

वसुधा कर्ण
सदस्य

पंकज कुमार मल्लिक
सदस्य

मिनु मल्लिक
सदस्य

ऋतु मल्लिक
सदस्य

मनोज कुमार लाल
सदस्य

ई. रंजित कुमार कर्ण
सदस्य

ई. शिवचन्द्र लाल कर्ण
सदस्य

ई. मनोज कुमार वर्मा
सदस्य

पंकज लाभ कर्ण
सदस्य

चित्रगुप्त महिला समिति २०२२

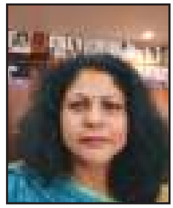

वीणा सिन्हा
अध्यक्ष

रञ्जना कर्ण
उपाध्यक्ष

निनु कुमारी कर्ण
महा-सचिव

आराधना वर्मा
सचिव

वसुधा कर्ण
कोषाध्यक्ष

रंजना कर्ण
सदस्य

विभा दास
सदस्य

ऋतु मल्लिक
सदस्य

मिरा मल्लिक
सदस्य

शैल कुमारी कर्ण
सदस्य

अंशु वर्मा
सदस्य

राजर्षि जनक विश्वविद्यालय
उपकुलपतिको कार्यालय
जनकपुरधाम, धनुषा

प.स.:
च.न.: मिति: २०७९/०६/२६

शुभकामना

चित्रगुप्त प्रतिष्ठानकालीन समयदेखि प्रकाशन प्रारम्भ भएको **चित्रगुप्त स्मारिका**को हरेकवर्ष श्री चित्रगुप्त पूजनोत्सवको शुभोपलक्ष्यमा नेपाल चित्रगुप्त समाज, काठमाडौंले निरन्तरता दिई यस वर्ष पनि चित्रगुप्त स्मारिका २०७९ प्रकाशन गर्न लागेकोमा मलाई ठूलो खुसी लागेको छ। स्मारिकाका पृष्ठहरुमा सामाजिक-साँस्कृतिक विषय बाहेकका विविध विधाका रोचक सामग्री एवं बौद्धिक लेख रचनाहरु रहनेछन् भन्ने विश्वासका साथै विद्वत रचनाकारहरुले आ-आफू भित्रका अभिव्यक्ति एवं विचारको सम्प्रेषण गरी समाजलाई दिशाबोधगर्ने मार्गमा सशक्त भूमिका निर्वाह गर्नेछन् भन्ने आशा गर्दछु।

वौद्धिक उन्नयनकालागि स्मारिकाको प्रकाशन अति नै सराहनीय कार्य भएकोले यसकार्यमा संलग्न सम्पादक मण्डलका मित्रहरुलाई हृदयत: धन्यवाद दिँदै नेपाल चित्रगुप्त समाजको उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना गर्दछु।

अन्त्यमा, सम्पूर्ण चित्रांश समुदायमा श्री चित्रगुप्त पूजनोत्सवका साथै छठपर्व २०७९को हार्दिक शुभकामना।

प्रा.डा. शैलेन्द्र नारायण मल्लिक
उपकुलपति (का.वा.)
राजर्षि जनक विश्वविद्यालय, जनकपुरधाम

Website : www.rju.edu.np

सम्मान तथा पुरस्कार चयन समिति

श्री आनन्द मोहन लाल दास	संयोजक
श्री अभय कुमार दास	सदस्य
श्री शिव भूषण लाल	सदस्य
डा. मीना कर्ण	सदस्य
श्री अशोक कुमार कर्ण	सदस्य सचिव

आर्थिक समिति

श्री राजेश कुमार दास	- संयोजक
श्री संतोष किशोर लाभ	- सदस्य
श्री रवीन्द्र मल्लिक	- सदस्य
श्री पंकज लाभ कर्ण	- सदस्य
श्री पंकज मल्लिक	- सदस्य
श्रीमती रंजना कर्ण	- सदस्य
श्री सुधिर कुमार मल्लिक	- सदस्य
श्री कमलेश कुमार लाल	- सदस्य
श्री अशोक कुमार कर्ण	- सदस्य

पूजा तथा समारोह समिति

श्री शिव चन्द्र लाल	- संयोजक
श्री रमेश कुमार दत्त	- सदस्य
श्री राजेश कुमार दास	- सदस्य
श्री सन्तोष किशोर लाभ	- सदस्य
श्री भास्कर कुमार दास	- सदस्य
श्री मनोज कुमार वर्मा	- सदस्य
श्रीमती पुनम श्रीवास्तव	- सदस्य
श्रीमती निनु कुमारी कर्ण	- सदस्य
श्रीमती रंजना कर्ण	- सदस्य
श्रीमती रितु मल्लिक	- सदस्य
श्रीमती विभा मल्लिक दास	- सदस्य
श्री अशोक कुमार कर्ण	- सदस्य

सल्लाहकार समिति

डा. गौरीशंकर लाल दास
ई. रत्नेश्वर लाल कायस्थ
मा. श्री गिरीश चन्द्र लाल
डा. विमल कुमार सिन्हा
मा. श्री विमल श्रीवास्तव
ई. रत्नाकर दत्त
डा. विनोद कुमार कर्ण
ई. आनन्द मोहन लाल दास
श्री अरुण कुमार कर्ण

शैक्षिक कार्य समिति

श्रीमती मिनू मल्लिक	संयोजक

मंदिर व्यवस्थापन समिति

ई. मनोज कुमार वर्मा	संयोजक

नेपाल चित्रगुप्त महिला समिति को कार्य विधि विनियम मसौदा समिति

श्रीमती वीणा सिन्हा	संयोजक
श्रीमती निनु कुमारी कर्ण	
श्रीमती आराधना वर्मा	

सम्पादकीय

"चित्रगुप्त स्मारिका" यस नेपाल चित्रगुप्त समाजको दर्पण हो, जसमा हामीबाट गत वर्षमा भए गरेका सामाजिक क्रियाकलापहरुको लेखाजोखा गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत स्मारिका सानो बिउबाट अंकुरित हुँदै अब विशाल कलेवरको रुपमा प्रस्तुत भएर हामीलाई लाभान्वित गर्दैछ । प्रारम्भिक कालमा काठमाडौंका छिटफुट व्यक्तिगत घरहरुमा भगवान श्री चित्रगुप्तको पूजा अर्चना हुने गरेकोमा सामूहिक रुपमा पूजाकालागि ल क्याम्स-नेपाल, सांस्कृतिक संस्थान हुँदै वर्तमानमा दुई दुई स्थानमा मन्दिरको स्थापना गरी सामूहिक पूजाका साथै विभिन्न कार्यक्रमहरु गर्न सक्षम भएका हौं । यो हाम्रो सामाजिक सौहार्द्र र आपसी सहयोग तथा सहकार्यको प्रतिफल नै हो ।

"चित्रगुप्त स्मारिका" वासी-प्रवासी चित्रांश बन्धुहरुकालागि परिचयात्मक मिलन बिन्दुको रुपमा काम गर्दछ । यो एउटा साहित्यिक फुलबारी हो; जसमा विभिन्न विधा एवं भाषाका रंगीविरंगी फूलहरुको सौन्दर्य-सुगन्धको आनन्द लिन पाइन्छ । नयाँ पुस्ताका रचनात्मक कोपिलाहरुले हामीलाई विश्वास दिलाउँछ कि यो पुस्ता आफ्नो प्रतिभा र क्षमताले भविष्यमा अभिभावकहरुको पहिचान बन्नेछ ।

स्मारिकाको लागि आफ्ना मौलिक लेख, रचना तथा अन्य सामग्री उपलध गराई सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण विद्वत्जन प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु र स्मारिका प्रकाशन, सम्पादन तथा सामग्रीहरु संकलनमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने समाजका अध्यक्षज्यू, सम्पादक मण्डल एवं सम्पूर्ण चित्रांश बन्धुवान्धव लगायत स्मारिकामा विज्ञापन उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सरकारी निकाय, संघसंस्था, फर्म तथा व्यक्तिहरुका साथै सम्पूर्ण चन्दादाताहरु र स्मारिकालाई वर्तमान स्वरुप प्रदान गरी प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याउने ग्राफिक डिजाइनर तथा प्रेसलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रस्तुत स्मारिका समस्त पाठकहरुकालागि पठनीय र संग्रहणीय बनोस् तथा यसको गुणस्तर राम्रो होस् भन्ने कुरामा हामी सतत् प्रयत्नशील एवं सचेत छौं, तथापि भुलबश कहिं कतै त्रुटि हुन गएमा क्षमा प्रदान गर्दै आफ्नो प्रतिक्रिया सम्पादक मण्डललाई उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुनेछ भन्ने विश्वास लिएका छौं ।

अन्त्यमा, दीपावली, भ्रातृद्वितीया, छठ तथा श्री १०८ चित्रगुप्त पूजनोत्सवको उपलक्षमा सबै बन्धुवान्धबलाई हार्दिक शुभकामना । भगवान श्री चित्रगुप्तले हामी सबैलाई सुख, समृद्धि, सुस्वास्थ्य एवं शान्ति प्रदान गरुन् ।

ॐ यमाय धर्मराजाय श्री चित्रगुप्ताय वै नमः ।

शुभाकांक्षी,

अशोक कुमार कर्ण

मुख्य सम्पादक

अध्यक्षको कलमबाट

आदरणीय चित्रांशहरू,

स्कन्द पुराणमा कायस्थको सातवटा गुणको चर्चा गरिएको छ, ती हुन् :

विद्या वाश्च्य शुचि धीरो दाता परोपकराकः ।

राज्य सेवी क्षमाशील कायस्थ सप्त लक्षणा : ॥

यी विलक्षण गुणका धनी कुलमा हाम्रो जन्म भएकोमा आफुलाई गौरवान्वित ठान्छु । यसकुलमा जन्म भई नेपालको विभिन्न स्थानमा विभिन्न थर तथा उपनामका साथ बसोबास गरि राख्नुभएका चित्रांशहरूको संस्था, नेपाल चित्रगुप्त समाजले यस वर्ष आफ्नो १२औं साधारणसभा सम्पन्न गरेको छ । बिगतका दुई वर्ष कोभिड १९ झैं, यस वर्ष डेङ्गुले हामीलाई कुनै पनि छुट दिएको छैन। अनेक बाधा व्यवधानको बाबजुद समाज आफ्नो उद्देश्य तर्फ अगाडि बढदैछ ।

हाम्रो उद्देश्य - समृद्ध कायस्थ। समृद्धि भनेको सम्पन्नता हो अर्थात परिपूर्णता । शिक्षा, स्वास्थ्य, धन्यधान्य, आवास, तथा संस्कृतिमा परिपूर्ण। नेपाल चित्रगुप्त समाजले चित्रांशहरूलाई यी सबै पिलरहरूमा बलियो हुनको लागि शुभकामना दिन चाहन्छ । यो असम्भव छैन, तर यसलाई संभव बनाउन आपसी भाईचारा बलियो बनाउन आवश्यक छ । नेपाल चित्रगुप्त समाज यस पवित्र उद्येश्यलाई पूरा गर्न, गराउन अठोट गरेको छ ।

जग बलियो भयो भने घर बलियो हुन्छ । विगत केही वर्ष देखि हामी समाजको जग बलियो बनाउन लागिपरेका छौं। समाजको जग तब बलियो हुन्छ जब हामी एकजुट हुन्छौं । एकजुट नारामा मात्रै सिमित भएर काम चल्दैन, व्यवहारमा हुनुपर्ने आवश्यक छ, जस्तोसुकै परिस्थितिमा एकता आवश्यक छ । यसै क्रममा छरिएर बसेका चित्रांशहरूलाई एक सुत्रमा बाध्ने प्रयासमा हामी लागि परेका छौं । यस वितेका वर्षहरुमा नेपालमा बसोबास गरि रहेका सबै कायस्थ समुहहरूलाई एक अर्का संग परिचय र सम्पर्क सुत्रमा ल्याउन समाज प्रयासरत छ । यस महान कार्यको लागि सबै चित्रांशहरूलाई सहयोग गर्न अनुरोध छ । गत वर्षझैं यसवर्ष पनि हामी वृहत् सम्मेलन गराउने तयारी गर्दैछौं ।

समाज अहिले वर्ष भरिनै कुनै न कुनै कार्यक्रम गरी यहाँहरूलाई आफ्नो उपस्थितिको स्मरण गराई रहेको हुन्छ, कुनै पनि कार्यक्रममा यहाँहरूको सहभागिता नै हाम्रो सफलता हो । गत वर्ष गरिएको र आगामी वर्ष गरिने कार्यक्रमको फेहरिस्त, समाजको महासचिवको सांगठनिक प्रतिवेदनबाट लिन हुन अनुरोध छ ।

समाजका चित्रांशहरूले प्राप्त गर्नु भएका उपलब्धि समाजले थाहा पाई खुशी मनाउन पाउनुमा अर्को आनन्दको अनुभूति हुन्छ । यस खुशीलाई साट्न र स्मरणीय बनाउन, समाजले विभिन्न विधामा सम्मानको व्यवस्था गरेको छ । यस सम्मानलाई प्रतिष्ठित बनाई राख्न निष्पक्ष बनाउन हर संभव प्रयासमा हामी लागि परेका छौं र लागि राख्नेछौं ।

बिगतमा झैं अग्रज चित्रांशहरुले मार्ग दर्शन गरि राख्नु हुनेमा आशावादी छौं । सहकर्मी चित्रांशहरूबाट पाई रहेको माया तथा सहयोग सराहनीय छ र निरंतरताको आशा लिएको छु ।

भवदीय

ॐ यमाय धर्मराजाय श्री चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

रतीश चन्द्र लाल सुमन
अध्यक्ष

महासचिवको वार्षिक सांगठनिक प्रतिवेदन -२०७९

नेपाल चित्रगुप्त समाजको बाह्रौं वार्षिक साधारणसभाको शुभ अवसरमा सम्पूर्ण सभासद् एवं चित्रांश बन्धु-बान्धवहरुमा यस समाजका महासचिव म अशोक कुमार कर्ण, समाजको तर्फवाट र मेरो व्यक्तिगत तर्फवाट हार्दिक अभिनन्दन गर्दछु । साथै हाम्रो निमन्त्रणालाई स्वीकार गरी उत्साहका साथ पाल्नु भएका आदरणीय संस्थापक, सल्लाहकार, आजीवन सदस्य, साधारण सदस्य लगायत सम्पूर्ण अतिथि महानुभावहरुमा कोटि-कोटि नमन एवं धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

आज यहाँहरुको उपस्थितिले यस नेपाल चित्रगुप्त समाजलाई अगामी दिनहरुमा कसरी अगाडि बढ्ने भन्ने मार्गचित्र कोर्न उचित दिशा निर्देश प्राप्त हुने नै छ भन्ने विश्वास राख्दै, आउँदा दिनहरुमा अझ प्रभावकारी रुपमा प्रस्तुत हुन बल मिल्नेछ भन्ने समेत विश्वास लिएको छु ।

वैश्विक महामारी **Covid-19** को चौथो लहर चल्दै गर्दा र काठमाडौं उपत्यकामा **Dengue** जस्तो रोग फैलँदै गर्दा सबैमा सुस्वास्थ्यको कामना गर्दै ती रोगहरुबाट बच्न आवश्क मापदण्डहरु कडाईका साथ पालना गर्न हार्दिक अनुरोध गर्दछु ।

आदरणीय चित्रांशहरु :

अब म वितेको एक वर्ष भित्र भए गरेका कार्यहरुको विवरण बुंदागत रुपमा प्रस्तुत गर्दछु :

१) हाम्रा आराध्यदेव भगवान चित्रगुप्तको कोटेश्वर (अमरावती कृतिटोल) स्थित मन्दिर प्राङ्गणमा मार्वल बिछ्याउने, ढलान गर्ने, घाँस जमाउने लगायतका सरसफाई तथा सौन्दर्यीकरण कार्यहरु सम्पन्न गरी मन्दिर प्राङ्गणलाई आकर्षक, सफा र भव्य बनाइयो ।

२) नेपालमा बसोवास गर्ने कायस्थ जातिलाई समावेशी आयोगले खस-आर्यको क्लष्टरमा सूचिकृत गर्न लागेको भनी विभिन्न सामाजिक संजाल तथा आयोगको **Website** बाट जानकारी प्राप्त भए पश्चात नेपाल चित्रगुप्त समाजको सक्रियतामा देशभरका लब्ध प्रतिष्ठित एवं बौध्दिक चित्रांश व्यक्तित्वहरुलाई सहभागी गराई **Virtual** माध्यमवाट मिति २०७८।१०।२१ मा एउटा बृहत् अन्तरक्रिया कार्यक्रम संचालन गरी त्यसवाट प्राप्त निचोडको आधारमा चित्रांशहरु मधेशी क्लष्टरमा नै रहनेगरी मिति २०७८।१०।२६ का दिन राष्ट्रिय समावेशी आयोगमा र नेपालमा बसोवास गर्ने कायस्थ जातिका थरहरु मधेशी क्लष्टरमा सूचिकृत गरीदिन थरहरुको सूची सहित मिति २०७८।११।१० का दिन मधेशी आयोगमा नेपाल चित्रगुप्त समाजको तर्फवाट ज्ञापनपत्र बुझाइयो र सो सम्बन्धमा समाजका पदाधिकारीहरु समय समयमा उक्त दुवै आयोगमा गै अन्तरक्रिया समेत गरियो ।

३) मिथिला चित्रकलाका प्रख्यात कलाकारहरु सर्वश्री **S.C. Suman**, विजयदत्त मणि, विभा लाल, सुजित सक्सेना लगायत देशभरका चित्रांशहरुलाई **connect** गरी २०७८ चैत २६ गतेका दिन एउटा **Webinar** को आयोजन गरियो । यसबाट मिथिला चित्रकलाको महत्व र यसले समाजमा पार्ने प्रभावको वारेमा चित्रांश समुदायमा जानकारी भयो ।

४) भगवान चित्रगुप्तको पूजनोत्सव कार्यक्रम हालसम्म भ्रातृ द्वितीयाको दिनमा मात्र मनाउने गरिएकोमा यस वर्ष देखि चित्रगुप्तको प्राकट्य दिवसको अवसरमा चैत्र शुक्ल पूर्णिमाको दिन (तदनुसार २०७९ वैसाख ३ गते) सांस्कृतिक कार्यक्रमका साथै विभिन्न कार्यक्रमहरु (सम्मानपत्र, पदक, मायाको चिनो प्रदान तथा दोसल्ला द्वारा सम्मानित गर्ने आदि कार्यक्रमहरु) गर्दै मनाइयो र एउटा नयाँ परम्पराको थालनी गरियो । यसरी नेपाल चित्रगुप्त समाज यस पुनीत अवसरमा भव्य एवं आकर्षक कार्यक्रमका साथ भगवान चित्रगुप्तको प्राकट्य दिवस मनाउने नेपालको पहिलो संस्था बनेको छ ।

५) गत वर्ष सम्पन्न समाजको वार्षिक साधारणसभा पश्चात समाजको सदस्यता अभियानलाई तिब्रता दिई आजीवन र साधारण सदस्यको संख्यामा उल्लेख्य बृद्धि गएिको छ । यसका लागि भौतिक उपस्थिति र अनलाइन प्रविधिवाट समेत सदस्यता शुल्क संकलन गरी रसीद जारी गरेर समाजको सदस्य संख्या व्यापक रुपमा विस्तार गरिएको छ ।

६) नेपाल चित्रगुप्त समाजको **Social Media Platforms** जस्तै **Whats app**, **Viber**, **facebook** आदिमा विगतमा समाजको गतिविधि भन्दा बाहिर गै अनावश्यक पोस्ट गर्ने, कमेन्ट गर्ने जस्ता क्रियाकलाप बढेकोमा सो लाई नियन्त्रित एवं निरुत्साहित गर्दै विशुद्ध समाजको गतिविधि तथा उद्देश्य अनुकूल मात्र सूचना आदान-प्रदान हुनेगरी समाजको **Social Media Guideline** बनाई जारी गरियो । साथै समाजका सबै सदस्यहरु बीच आपसी भाइचारा, सद्भाव, मेलमिलाप र सामञ्जस्यतालाई बढावा दिइएको छ ।

७) नेपालमा चित्रांश संग सम्बन्धित विभिन्न संस्थाहरु विभिन्न स्थानमा क्रियाशील रहेकोमा ती संस्थाहरुसंग सम्पर्क, समन्वय र सहकार्य गर्नमा पनि नेपाल चित्रगुप्त समाजको ठूलो भूमिका र योगदान रहेको व्यहोरा पनि सम्मानित सभा समक्ष जानकारी गराउन चाहन्छु ।

८) अन्तरराष्ट्रिय चित्रांश संस्था **Global Kayastha Conference (GKC)** ले १६ जुलाई २०२२ मा काठमाडौंमा आयोजना गरेको **Cross Border Conference** मा यस समाजका अध्यक्ष एवं महासचिवले अतिथिको रुपमा भाग लिई नेपाल चित्रगुप्त समाजको प्रतिनिधित्व गर्दै सहभागिता जनाइयो र उक्त कार्यक्रममा समाजको तर्फबाट अध्यक्षज्यूले शुभकामना मन्तव्य दिनुका साथै कार्यक्रममा उपस्थित चित्रांश तथा अतिथिहरुलाई समाजको गतिविधि वारे जानकारी गराउँदै दुबै संस्था बीच सम्बन्ध र सहकार्य वारे छलफल गरियो ।

९) ३०-३१ जुलाई, २०२२ मा भारतको लखनउमा आयोजित चित्रांश संस्था-अखिल भारतीय कायस्थ महासभा को राष्ट्रिय कार्यकारिणीको ८३औं बैठकमा भाग लिन यस समाजलाई समेत निमन्त्रण गरिएकोमा उक्त संस्थाबाट प्राप्त आमन्त्रणलाई स्वीकार गर्दै समाजको तर्फबाट शुभकामना सन्देश पठाइनुका साथै यस समाजका दुईजना पूर्व अध्यक्षज्यूहरु सहभागी हुनु भै दुबै संस्था बीच सम्बन्ध विस्तार तथा सहकार्य बारे छलफल गरियो ।

१०) नेपाल चित्रगुप्त समाजको महिला समितिद्वारा कोटेश्वर तिनकुने स्थित होटेल रोयल बेङ्केटमा मिति २०७९।४।१४ मा एकदिने महिला स्वास्थ्य सम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रम आयोजना गरियो । उक्त अवसरमा विभिन्न विधाका स्वास्थ्य विज्ञहरु जस्तै : स्त्रीरोग, हड्डी तथा नसारोग, छाला तथा यौन रोग, नाक-कान-घाँटी रोग र परिवार तथा सामान्य चिकित्सा सम्बन्धी विशेषज्ञहरु (खासगरी चित्रांश चिकित्सकहरु) बाट सचेतनामूलक जानकारीको प्रस्तुति, छलफल तथा अन्तरक्रिया सम्पन्न गरियो ।

११) नेपाल चित्रगुप्त महिला समितिको नाममा विगत लामो समय देखि नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक लि.मा रकम फ्रिज भएर रहेकोमा बैंक खातालाई **Activate** गराई सो रकम नेपाल चित्रगुप्त समाजको मूल बैंक खातामा ट्रान्सफर गराई **Revive** गरिएको जानकारी गराउँदछु । उक्त रकम महिला समितिले संचालन गर्ने **Productive** कार्यक्रमहरुमा आवश्यकता अनुसार खर्च गरिनेछ ।

१२) देश विदेशमा रहेका चित्रांश संस्थाहरु संग सम्पर्क, समन्वय र सहकार्य गरी सांस्कृतिक आदान प्रदान गर्ने यस समाजको उद्देश्य रहेकाले यसै क्रममा अखिल भारतीय कायस्थ महासभा, नई दिल्ली को राष्ट्रिय अध्यक्ष काठमाडौं आउनु भएको अवसरमा मिति २०७९।४।२१ गते (६अगस्त,२०२२) का दिन होटेल आनन्द पशुपतिमा "नेपाल भारत सांस्कृतिक सम्बन्ध औरं कायस्थ समाज" विषयक एउटा वृहत् अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजन गरियो, जसमा समाजका बरिष्ठ एवं विद्वान बक्ताहरुको समेत सहभागिता रह्यो । उक्त कार्यक्रममा चित्रांश संग सम्बन्धित विभिन्न विषयमा प्रकाश पार्दै मन्थन गरियो । सो कार्यक्रम निकै रोचक र जानकारीमूलक रहेको यहाँहरु समक्ष जानकारी गराउन पाउँदा अत्यन्तै हर्षित छु ।

१३) नेपाल चित्रगुप्त समाजले हरेक वर्ष चित्रगुप्त पूजनोत्सवको अवसरमा उत्कृष्ट चित्रांश छात्र-छात्रालाई पुरस्कृत तथा विशिष्ट उपलब्धि हासिल गरेको चित्रांशहरुलाई सम्मानित गर्दै आई रहेको यहाँहरु सबैमा बिदितै छ । विगत वर्षमा प्रदान गरिँदै आएको विभिन्न पदक, सम्मान तथा पुरस्कारको व्यवस्थालाई समयानुकूल केही परिमार्जन गरी यस वर्ष देखि निम्नानुसारका पदक, सम्मान तथा पुरस्कारहरुको व्यवस्था गरिएको सम्पूर्ण सदस्य महानुभावहरुमा जानकारी गराउन चाहन्छु । यसमा केही सम्मान, पदक तथा पुरस्कारका लागि दाताहरु (**Trustee)** बाट प्राप्त रकम अक्षयकोषको रुपमा बैंकमा राखी सोको ब्याजवाट आर्जित रकमबाट पदक तथा पुरस्कार दिइने व्यवस्था मिलाइएको

छ। तत् सम्बन्धी परिमार्जित निर्देशिका यहाँहरुको जानकारीको लागि प्रस्तुत प्रतिवेदन संगै वितरण गरिएकोछ । उक्त निर्देशिका सर्व साधारणलाई जानकारीको लागि समाजको वेबसाइटमा समेत राखिनेछ ।

क) कायस्थ शिरोमणि उपाधि/सम्मान **(Lifetime Achievement Award)**

ख) कायस्थ दीर्धजीवी सम्मान

ग) स्व. महेन्द्रनारायण निधि कायस्थ गौरव सम्मान

घ) कायस्थ भास्कर सम्मान :

(१) नेपाल चित्रगुप्त समाज-भवानी देवी कायस्थ भास्कर पदक/पुरस्कार

(२) देवनाथ वर्मा कायस्थ भास्कर पदक/पुरस्कार

ङ) डा.वीरेन्द्र कुमार मल्लिक कायस्थ ज्ञाननिधि पदक/पुरस्कार

च) कायस्थ विशिष्ट प्रतिभा पदक/पुरस्कार

छ) कायस्थ प्रतिभा पदक/पुरस्कार

ज) कायस्थ उद्यमी समाज सेवा सम्मान/पदक

झ) कायस्थ उदारमना समाज सेवा सम्मान/पदक

ञ) कायस्थ सौरभ समाज सेवा सम्मान/पदक

ट) समाजको समन्वयमा पुरस्कार वितरणका लागि कुनै दाताको तर्फबाट रकम प्राप्त भै विभिन्न विधामा उत्कृष्ट स्थान प्राप्त गर्ने छात्र-छात्रालाई दिइने पुरस्कारहरु ।

१४) केही चित्रांशहरु स्वस्फूर्त रुपमा ज्वागल स्थित चित्रगुप्त मन्दिरमा प्रत्येक शनिवार साँझ र कोटेश्वर स्थित चित्रगुप्त मन्दिरमा प्रत्येक महिनाको पूर्णिमाको दिन संध्या आरती गर्ने परम्परा थालिएको छ। यस सहकार्यका लागि नेपाल चित्रगुप्त समाजको तर्फबाट हामी साधुवाद दिन चाहन्छौं ।

१५) नेपाल चित्रगुप्त समाज, काठमाडौं २०६७ सालमा स्थापना भएको र तत्पश्चात उक्त विधानमा हालसम्म कुनै संशोधन नभएको यहाँहरुलाई विदितै छ । समाजको विधानलाई समय सापेक्ष बनाउन यसमा आवश्यक संशोधन गर्न बाञ्छनीय देखिएकोले विधान संशोधन उपसमितिबाट

संशोधनको मसौदा तयार गरी कार्य समितिबाट पारित भै सकेको हुँदा उक्त संशोधन उपर छलफल गरी पारित हुन यसै सम्मानित सभा समक्ष प्रस्ताव प्रस्तुत गरिएको छ ।

१६) समाजको **Mission**, **Vision / Objective** अनुसार समाज आफ्नो लक्ष्य प्राप्ति तर्फ निरन्तर अग्रसर रहेको ब्यहोरा यहाँहरु समक्ष निवेदन गर्न चाहन्छु ।

आदरणीय चित्रांशहरु :

नेपाल चित्रगुप्त समाजले संचालन गर्ने विभिन्न गतिविधिहरुका लागि उदार मन देखाई यथाशक्य सहयोग गर्ने सम्पूर्ण चित्रांश बन्धु-बान्धवहरुमा हामी हृदय देखि नै आभार व्यक्त गर्न चाहन्छौं ।

नयाँ सदस्यता, नवीकरण, चन्दा, विज्ञापन र अन्य दाताहरुबाट प्राप्त सहयोग रकम मध्ये समाजको क्रियाकलापहरु संचालन तथा पूजनोत्सव कार्यक्रम पश्चात बाँकी रहने रकम वित्तीय संस्थामा बचत गरी राखिएको छ, जसको यथार्थ विवरण कोषाध्यक्षज्यूले आफ्नो प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गर्नु हुन नै छ । समाजको आर्थिक सुदृढीकरणको लागि भरमग्दूर प्रयास गरिंदै आएको छ । यसमा सम्पूर्ण चित्रांश बन्धुहरुको साथ, सहयोग र सल्लाह अपरिहार्य ठानेका छौं ।

आदरणीय सभासद्हरु ,

अब म अगामी वर्षको योजना बारे केही उल्लेख गर्न चाहन्छु :

- ❖ चित्रांश परिवार निर्देशिका (**Chitansh Family Directory**) को तेश्रो संस्करणको लागि **Data** (**Online / physically** दुबै माध्यमबाट) संकलन कार्यलाई तीब्रता दिइने छ र समाजको वेबसाइटमा राखिनुका साथै यथासम्भव प्रिन्ट गराई प्रकाशित गरिनेछ ।
- ❖ कायस्थको समृद्धिको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरु संचालन गरिनेछ ।
- ❖ नेपाल चित्रगुप्त समाज **Youth comittee** (युवा समिति) को निर्माण गरी युवा चित्रांश लक्षित कार्यक्रम संचालन र अक्षय कोषको सृजना गर्न व्यापक गृहकार्य गरिनेछ ।
- ❖ नेपाल चित्रगुप्त समाजको कार्यालय, **Logistic** र स्टाफको व्यवस्था गरिने ।
- ❖ अन्तर्राष्ट्रिय चित्रांश संस्थाहरु संगको सम्पर्क, समन्वय र सहकार्यलाई निरन्तरता दिई यसलाई अझै व्यापक र सुदृढ बनाउने ।
- ❖ नेपालका कायस्थ योगदानकर्ताहरुको विवरण अद्यावधिक गर्ने ।
- ❖ नेपालका कायस्थहरुको बारेमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने/गराउने ।

- ❖ चित्रांशहरु बीच आपसी सहयोगको वातावरण बनाउने ।
- ❖ भगवान चित्रगुप्तको पूजनोत्सव र प्राकट्य दिवस भव्यतापूर्वक मनाउने ।
- ❖ सामाजिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत आपत्-विपत्मा परेका व्यक्तिहरुलाई जिन्सी तथा नगदी सहयोग गर्ने परम्परालाई निरन्तरता दिंदै समाजका सदस्य तथा अन्य व्यक्तिहरुलाई विभिन्न सेवा उपलब्ध गराउन समय समयमा विभिन्न कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने ।
- ❖ देशभर रहेका चित्रांश सम्बन्धी चित्रगुप्त समिति/समाज संग राष्ट्रव्यापी रुपमा अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजन गर्ने ।

उपस्थित महिला तथा सज्जनबृन्द :

महासचिववाट प्रस्तुत यस सांगठनिक प्रतिवेदनलाई अनुमोदन गरि दिनुहुन सादर अनुरोध गर्दै समाजलाई यहाँसम्म ल्याई पुर्याउन विभिन्न संघ संस्था तथा व्यक्तिहरुबाट प्राप्त सहयोग, सद्भाव र मार्गदर्शनको लागि समाजको तर्फवाट र मेरो व्यक्तिगत तर्फवाट हृदय देखि नै धन्यवाद एवं आभार प्रकट गर्दछु ।

जय चित्रांश !

मितिः २०७९/०५/१८

भवदीय

अशोक कुमार कर्ण
महासचिव

यस स्मारिकामा प्रकाशित सम्पूर्ण लेख तथा रचनाहरूको मौलिकता तथा सामग्री सम्बन्धी सम्पूर्ण जवाफदेही लेखक स्वयंको हुनेछ । सम्पादक मण्डलको कुनै जवाफदेही हुने छैन ।

-सम्पादक मण्डल

नेपाल चित्रगुप्त समाज

काठमाडौं, नेपाल

आय व्यय विवरण

आर्थिक वर्ष २०७८/७९

आय	अनुसूची	चालु वर्ष	गत वर्ष
सदस्यता शुल्क		११०,४७५.००	११,११०.००
विज्ञापन आम्दानी		५६६,०००.००	१२३,६३५.००
वित्तीय आम्दानी			१६०,०००.००
अन्य आम्दानी	४।८	८२९,०४५.८२	४४,०००.००
कुल आय		१,५४४,५२०.८२	३४३,७४५.००
खर्च			
[illegible]			११६,२९०.००
[illegible]			१०५,४५०.००
वार्षिक पूजा व्यवस्थापन तथा समारोह खर्च		[illegible]	२३०,६४६.००
नियमित पूजा सामग्री तथा सामाग्री		२०,४२०.००	१२,३५४.००
स्मारिका प्रकाशन		११४,२९५.००	९१,३४०.००
[illegible] खर्च		३,०००.००	५००.००
प्रशासनिक खर्च		२२२,३२९.००	३१,३२६.००
[illegible]		२६२.४२	१,०५५.२३
कुल खर्च		१,०८९,१७९.४२	६१४,९७१.२३
आयकर भन्दा पहिलेको बचत		४५५,३४१.४०	(२७१,२२६.२३)
यस वर्षको कर व्यवस्था	४(११)	३६,८२२.०२	
गत वर्षको कर आयकर	४(११)		
आयकर पछिको बचत		४१८,५१८.३८	(२७१,२२६.२३)

अनुसूची तथा टिप्पणीहरु वित्तीय विवरणका अभिन्न अंग हुन्

हाम्रो आजको मितिको संलग्न प्रतिवेदन अनुसार

राजेश दास
कोषाध्यक्ष

अशोक कुमार कर्ण
महासचिव

सतीश चन्द्र लाल
अध्यक्ष

मिति

श्री चित्रगुप्त महाराज मंगलाचरण

श्री गिरिजासुत सुमिरि के, ब्रह्मासुता उर धार।
चित्रगुप्त पूजन कथा, वरणू मति अनुसार।।
कर प्रणाम जगदीशते, हम सब करत करजोर।
कृपासिन्धु यह कामना, सफल करहु सब मोर।।
कलमबंद कायस्था कुल, शरणो तेरे मात।
ज्वाला यमुना मध्य की, रखानी तेरे हाथ।।
चित्रगुप्त की चरण रज, शिरधीरे करहू प्रणाम।
निज अपनो सुत जानि के, करिए पूरण काम।।

श्री चित्रगुप्त स्तुति

जय चित्रगुप्त यमेश तव, शरणागतम् शरणागतम्।
जय पूज्य पद पद्मेश तव, शरणागतम् शरणागतम्।।
जय देव–देव दयानिधे, जय दीन बन्धु कृपानिधे।
कर्मेश जय धर्मेश तव, शरणागतम् शरणागतम्।।
जय चित्रअवतारी प्रभो, जय लेखनीधारी विभो।
जय श्याम तन चित्रेश तव, शरणागतम् शरणागतम्।।
पुरूषादि भगवत अंश जय, कायस्थ कुल अवतंश जय।
जय शक्ति बुद्धि विशेष तव, शरणागतम् शरणागतम्।।
जय विज्ञ क्षत्रिय धर्म के, ज्ञाता शुभाशुभ कर्म के।
जय शान्तिमय न्यायेश तव, शरणागतम् शरणागतम्।।
तव नाथ नाम प्रताप से, छूट जाय भव त्राय ताप से।
हो दूर सब क्लेश तव, शरणागतम् शरणागतम्।।
यह दीन अनुरागी हरी, चाहे दया दृष्टि तेरी।
कीजै कृपा करूणेश तव, शरणागतम् शरणागतम्।।

ॐ श्री चित्रगुप्ताय नमः

विषय-सूची

सि.नं.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
१	हिन्दू संस्कृति की कुछ बातें	प्रा.डा. बासुदेवलाल दास	१
२	गीत-संगीत र कायस्थः संक्षित चर्चा	प्रा.डा. शैलेन्द्र नारायण मल्लिक	१०
३	नेपाल भारत क्रस बोर्डर बसोबास.....	डा. सुनिल कुमार कर्ण	१३
४	Personal Information, Social Media & Privacy	Dr. Nabin Kumar Karn	१७
५	कायस्थः केही सन्दर्भहरु	रोशन जनकपुरी	२२
६	आह्वान	युगल किशोर निधि "विकल"	३२
७	लिखियाको सौन्दर्यः कायस्थ र कचनी	एस सी सुमन	३३
७	बाँस आ मिथिला चित्रकला	विजय दत्त "मणी"	४०
८	आमालाई समर्पित	कुश कर्ण	४३
१०	थीर नहिं रहल गेयान	लक्ष्मी देवी कर्ण (गृहणी)	४४
११	घर	गणेश कुमार लाल	४६
१२	जमानाः तब और अब	भरत मल्लिक	४९
१३	वसुधैव कुटुम्बकम्	उदय चन्द्र दास	५२
१४	गगन तक पहुँची-पहुँचब कोना	मिनु मल्लिक	५३
१५	बा	कुश कर्ण	५४
१६	कविता	मदन मोहन दास, काको	५६

हिन्दू संस्कृति की कुछ बातें

–बासुदेवलाल दास, पीएच.डी.
प्राध्यापक (अवकाशप्राप्त), इतिहास विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय (नेपाल)।

पौराणिक साहित्य में प्राप्त उल्लेखों के अनुसार प्राचीनकाल में भौगोलिक रूप से विश्व को “सप्तद्वीप वसुन्धरा” की अवधारणा अन्तर्गत जम्बूद्वीप, लक्षद्वीप, शाल्मलद्वीप, कुशद्वीप, क्रौञ्चद्वीप, शाकद्वीप और पुष्करद्वीप – कुल सात द्वीपों में विभाजित किया गया था। इस अन्तर्गत का जम्बूद्वीप को नौ वर्षों (भूभाग विशेष) के अन्तर्गत पुनःविभाजन किया गया था। ये नौ वर्षों के नाम थे – भारतवर्ष, इलावृतवर्ष, रम्यकवर्ष, हिरण्मयवर्ष, हरिवर्ष, किम्पुरुषवर्ष, केतुमालवर्ष, भद्राश्ववर्ष और उत्तरकुरुवर्ष। प्राचीन भारतवर्ष की सीमा अन्तर्गत वर्तमान काल के नेपाल, भूटान, बांगलादेश, भारत, श्रीलंका, मालदिव्स, पाकिस्तान, अफगानिस्तान इत्यादि राष्ट्रों के भूभाग अवस्थित हैं। कालान्तर में भारतवर्ष को उत्तर और दक्षिण कर दो भागों में विभाजन किया गया, जिसमें उत्तरी भाग को आर्यावर्त्त और दक्षिणी भाग को दक्षिणावर्त्त वा दक्षिणापथ कहा गया। इसकी सीमा भारत के मध्य में प्रवाहित नर्मदा नदी को माना गया था। हिन्दू संस्कृति को माननेवाले लोग जब कोई पूजा अथवा याज्ञिक अनुष्ठान करते हैं, उस समय संकल्प बोलते हुए आज भी “जम्बूद्वीपे भारतवर्षे आर्यावर्त्ते .....” इत्यादि शब्दों का उच्चारण करने की परम्परा है।

“हिन्दू संस्कृति” कहने से भारतवर्ष में विकसिक संस्कृति समझा जाता है। इस संस्कृति को माननेवाले सनातन धर्म को स्वीकार करते हैं। सनातन का अर्थ होता है - शाश्वत अथवा सदैव विद्यमान, अर्थात् जिसका न आदि होता है, न अन्त ही। सनातन धर्म सभी मनुष्यों को आनन्दमय जीवनयापन करने की शिक्षा प्रदान करता है। इसके सभी नीति और नियमों में मानव–कल्याण का रहस्य छुपे हुए होते हैं। कहा जाता है कि इस धर्म में किसी एक व्यक्ति-विशेष का योगदान नहीं है, अपितु अनेक ऋषि-मुनियों के चिन्तन, ज्ञान, विज्ञान तथा अध्यात्म-साधना द्वारा प्राप्त निष्कर्ष समाहित हैं। कहते हैं कि सत्य शब्द के दो आयाम हैं – सत् और तत्। सत् का अर्थ “यह” एवम् तत् का अर्थ “वह”, अर्थात् दोनों ही सत्य हैं। “अहम् ब्रह्मास्मि” एवम् “तत्वमसि”, अर्थात् मैं ही ब्रह्म हूँ एवम् तुम ही ब्रह्म हो। यह सम्पूर्ण जगत ब्रह्ममय है। ब्रह्म पूर्ण है, और यह जगत भी पूर्ण है। पूर्ण जगत की उत्पत्ति पूर्ण ब्रह्म से हुई है। पूर्ण ब्रह्म से पूर्ण जगत की उत्पत्ति होकर भी ब्रह्म की पूर्णता में कोई न्यूनता नहीं आती है। वह शेष रूप में भी पूर्ण ही रहता है – पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते। यही सनातन सत्य है।

हिन्दू शब्द के विषय में कहा जाता है कि सिन्धु नदी से पूरब की ओर के प्रदेशों में निवास करनेवालों के लिए हिन्दू संज्ञा दिया गया था, जिसमें "स" अक्षर को "ह" ध्वनि में उच्चारण किया जाता था। इस भूभाग के साहित्य में हिन्दू शब्द का प्रयोग इस्लाम के प्रभाव का विस्तार होने के बाद ही मिलता है। वस्तुतः हिन्दुत्व सनातन धर्म के रूप में सभी धर्मों का मूलाधार है, क्योंकि सभी धार्मिक सिद्धान्तों के सार्वभौम आध्यात्मिक सत्य के विभिन्न अवयवों को इसमें पहले से ही समावेश किया गया देखा जाता है।

संस्कृति शब्द का अर्थ उत्तम अथवा सुधार की गयी स्थिति के रूप में भी लगाया जाता है। मनुष्य स्वभावतः प्रगतिशील प्राणी है। अपनी बुद्धि के प्रयोग द्वारा अपने चारों ओर की प्राकृतिक परिस्थिति में निरन्तर सुधार और उन्नति करता रहता है। संस्कृति के दो स्वरूप होते हैं – भौतिक और अभौतिक। भौतिक संस्कृति में वे विषय आते हैं, जिन्हें सभ्यता कहा जाता है। सभ्यता शब्द का अर्थ "सभा में सम्मिलित होने योग्य स्थिति" के रूप में भी किया गया है। इस प्रकार सभ्यता भौतिक पक्ष से सम्बद्ध माना जाता है और संस्कृति को मानसिक पक्ष की प्रगति। संस्कृति का सम्बन्ध विचार, आदर्श, भावना और विश्वास जैसे विषयों के साथ रहता है। इस प्रकार यह मनुष्य की अन्तःस्थ प्रकृति की अभिव्यक्ति होती है। संस्कृति समाज में गहराई तक व्याप्त गुणों के समग्र रूप की संज्ञा है, जो उस समाज के सोचने, विचार करने, कार्य करने, खाने-पीने, बोलने, नृत्य, गायन, संगीत, साहित्य, कला, वास्तु इत्यादि में परिलक्षित होते हैं।

हिन्दू संस्कृति से सम्बन्धित कुछ ऐसी बातें हैं, जो मनुष्य के जीवन के लिए कल्याणकारी मानी जाती हैं। उनको क्रमशः इस प्रकार प्रस्तुत किया जा सकता है :–

(१) **दोनों हाथ संयुक्त कर नमस्कार करना :–** हिन्दू संस्कृति में नमस्कार करते समय दोनों हाथ संयुक्त किया जाता है। ऐसा करने पर दोनों हथेलियों के साथ ही दोनों हाथों की उँगलियों के अग्रभाग परस्पर सटे हुए होते हैं। एक्यूप्रेशर-विज्ञान के अनुसार हाथ की उँगलियों के अग्रभाग में कान, आँख और मन को प्रभावित करनेवाली दबाब-बिन्दु रहते हैं। इन अग्रभागों पर दबाब पड़ने से मनुष्य के आँख, कान और मन सक्रिय होते हैं, इससे जिस व्यक्ति को नमस्कार किया गया होता है, उनकी स्मृति अधिक समयावधि तक रहती है। दूसरी ओर, हाथ मिलाने से दूसरे व्यक्ति के शरीर का भौतिक स्पर्शजनित कुतत्व का संक्रमण हो सकने की सम्भावना रहती है। इसी से हाथ जोड़कर नमस्कार करने का प्रचलन स्वस्थ्यकर माना जाता है।

(२) **पूज्य व्यक्ति के चरण-स्पर्श करना :–** हम ऐसे व्यक्ति के चरण-स्पर्श करते हैं, जो आयु में अथवा पद-प्रतिष्ठा में बड़े होते हैं एवम् पवित्र होते हैं। जब हम उनके चरण-स्पर्श करने के लिए विनत होते हैं, तब हमारा अहम् विनत होता है, अर्थात् हमारी श्रद्धा उनमें अर्पित होती है। इसके साथ ही उनकी ओर से सकारात्मक ऊर्जा निःसृत होती है, जिसको करुणाभाव कहा जाता है। ऐसी ऊर्जा उनकी हथेलियों तथा पाँव की उँगलियों के माध्यम द्वारा हम तक पहुँचती है। दूसरी ओर,

हमारा विनत होने की क्रिया से एक परिधि का निर्माण होता है, जिससे शारीरिक ऊर्जा-प्रवाह में गति आती है, और इसके कारण ब्रह्माण्डीय ऊर्जा तरंगित होती हुई परस्पर दो हृदयों और दो मस्तिष्कों को संयोजित करती है। इसी तरह, हमारे शरीर में नाड़ियों की अवस्थिति मस्तिष्क से लेकर हाथ और पाँव की उँगलियों के अग्रभाग तक होती है। जब एक व्यक्ति के हाथ की उँगलियों के अग्रभाग से दूसरे व्यक्ति के पाँव की उँगलियों के अग्रभाग पर स्पर्श किया जाता है, उस समय एक विशेष प्रकार की ऊर्जा-परिधि का निर्माण होकर दोनों व्यक्ति की शारीरिक ऊर्जा संयुक्त होती है एवम् सकारात्मक ऊर्जा पाँव-भाग से निःसृत होकर हाथ-भाग मार्फत प्राप्त होती है, जो कल्याणकारी होती है।

(३) **ललाट पर तिलक धारण करना :–** ललाट पर तिलक धारण करने का स्थान को योगविज्ञान के अनुसार आज्ञाचक्र की अवस्थिति का स्थान माना जाता है। यह स्थान शरीर की कतिपय महत्वपूर्ण नाड़ियों का केन्द्रबिन्दु होता है। इस स्थान पर लाल तिलक लगाने से शारीरिक शक्ति में स्थिरता बनी रहती है। इससे एकाग्रता एवम् ध्यान के विभिन्न सतहों पर नियन्त्रण रखने में सहायता मिलने के साथ ही चेहरे के भाग में रक्त का सञ्चार सुचारु रूप से होने में भी सहयोग हुआ करता है।

(४) **माँग में लाल सिन्दूर लगाना :–** हिन्दू संस्कृति में विवाहित सधवा महिलावर्ग में माँग में लाल सिन्दूर लगाने की परम्परा रही है। शिर के जिस स्थान पर माँग बनायी जाती है, वह स्थान शरीर का अति सम्वेदनशील स्थान होता है। इस स्थान में सिन्दूर का प्रयोग से रक्तचाप नियन्त्रित रहने की बात कही जाती है। इसके साथ ही, यह यौन भावना को सक्रिय रखने में सहयोग करता है, इसी से विधवावर्ग के लिए सिन्दूर का प्रयोग वर्जित कहा गया है। सिन्दूर का प्रयोग पीयूष-ग्रन्थि (श्लेष्मा-ग्रन्थि)के ठीक ऊपर के भाग में किया जाता है, जो अनुभूतियों को केन्द्रित करनेवाली शारीरिक ग्रन्थियों का सन्धिस्थल होता है। इसी प्रकार, कहा जाता है कि सिन्दूर के प्रयोग से कुछ हदतक चिन्ता और तनाव भी कम होते हैं ।

(५) **कर्ण छेदन :–** कर्ण छेदन अथवा कान छेदने का कार्य यद्यपि श्रृंगारिक दृष्टि से गहना पहनने के लिए किया गया कहा जाता है, परन्तु इससे अन्य शारीरिक लाभ भी होते हैं। कान छेदने से मेधा (प्रतिभा) विकसित होती है तथा चिन्तन-शक्ति का विकास एवम् निर्णय लेने की क्षमता में अभिवृद्धि होती है। इससे वाक्पटुता तथा वाणी में मधुरता आने के साथ ही विचार और वाणी में सन्तुलन बनाये रखने में सहयोग प्राप्त होता है, जिससे असंगत तथा अनुपयुक्त व्यवहार से बचा जा सकता है। दूसरी ओर, कान छेदने से श्रवण-शक्ति विषयक विकार अथवा व्यवधान भी उत्पन्न नहीं होते हैं।

(६) **बिछुआ धारण करना :–** बिछुआ अथवा बिछिया का प्रयोग सिन्दूर की तरह ही केवल विवाहिता सधवा महिलावर्ग के द्वारा किया जाता है। यह आभूषण चाँदी से बना होता है और पाँव की तर्जनी

और मध्यमा उँगलियों में धारण किया जाता है । यह केवल सौभाग्यसूचक ही नहीं होता, अपितु शारीरिक स्वस्थ्यता के लिए भी लाभकारी होता है । शरीरविज्ञान के अनुसार एक नाड़ी पाँव की तर्जनी उँगली से लेकर गर्भाशय होती हुई हृदयस्थान तक जाती है । अतः इस उँगली में बिछिया धारण करने से गर्भाशय को स्वस्थ्य और शक्तिशाली बनाने के साथ ही मासिक धर्म-चक्र को सुचारु रखने में समेत सहायता प्राप्त होती है । दूसरी ओर, चाँदी धातु सुचालक होता है, अतः पृथ्वी से ध्रुवीय-शक्ति को संश्लेषित कर शरीर में प्रवाहित करता है, जिससे शरीर स्वस्थ रहता है ।

(७) **नारीवर्ग का शिर ढकना :-** मनुष्य का जन्म नारी के गर्भ से होता है । आधुनिक वैज्ञानिक विकास में कृत्रिम गर्भाधान की बात नहीं करें तो स्वाभाविक गर्भाधान पर नारीवर्ग का एकाधिकार रहा है । गर्भाधान में महत्वपूर्ण भूमिका रखनेवाला नारी-अंग योनि की अवस्थिति शरीर के मध्य भाग में होने पर भी सृष्टि-कार्य से अनन्य सम्बन्ध रहने के कारण प्रतीकात्मक रूप में इसका स्थान उच्च माना गया है । दूसरी ओर, शरीर का सर्वोच्च भाग शिर में सधवा नारीवर्ग द्वारा सिन्दूर प्रयोग करने के स्थान को माँग कहते हैं । माँग शिर के मध्य भाग में बनायी जाती है । तान्त्रिक चिन्तन के अनुसार माना जाता है कि माँग से नीचे की ओर एक सरल-रेखा ललाट को दो बराबर भागों में विभाजित करती हुई दोनों आँखों के बीच स्थान से नाक के अग्र-भाग को स्पर्श करती हुई दोनों वक्ष के मध्य से जाती हुई नाभि को स्पर्श करती हुई भगांकुर तक अर्थात् योनिस्थान तक पहुँचती है । इस तरह, माँग को नारी-योनि का प्रतीकस्वरूप माना जाता है । हिन्दू संस्कृति में गर्भाधान के लिए नारी का सधवा होना आवश्यक माना गया है । सधवा नारीवर्ग माँग में लाल सिन्दूर लगाती हैं । जिसकी माँग में सिन्दूर लगा हो, वह नारी ही गर्भधारण करने के योग्य मानी जाती है । माँग का सिन्दूर मिटा हुआ (वैधव्यावस्था) एवम् माँग में सिन्दूर लगने से वञ्चित (कौमार्यावस्था) की नारीवर्ग गर्भधारण हेतु अयोग्य मानी जाने की सामाजिक परम्परा रही है । दूसरी ओर, शरीरविज्ञान की दृष्टि से रजस्वला नहीं हुई नारीवर्ग गर्भधारण नहीं कर सकती है । रजस्वला नारीत्व की पूर्णता की ओर एक संकेत होती है । रजस्वला में योनि से रक्त प्रवाहित होता है । इसी कारण हमारे प्राचीन ऋषि, चिन्तकगण रजस्वला होने से पहले ही कन्यादान (कन्या का विवाह) कर डालने का विधान बनाये थे । रजस्वला नहीं होने तक योनि से रक्त प्रवाहित नहीं होता है । उसी तरह, कौमार्यावस्था में कन्या की माँग स्वच्छ (सिन्दूर विहीन) रहती है । माँग की स्वच्छता (अरक्तता) उसकी रजस्वलापूर्व की अवस्था का प्रतीक होता है । यदि रजस्वलापूर्व ही विवाह हो जाता है तब योनि रक्ताभ होने से पहले ही माँग रक्ताभ (सिन्दूरयुक्त) हो चुकी होती है । इस प्रकार, विवाहित नारी सामाजिक और शारीरिक दोनों दृष्टिकोण से गर्भाधान के लिए योग्य मानी जाने की प्राचीन परम्परा रही है । दूसरी ओर, कामाचार विषयक गोपनीयता को आध्यात्मिक, तान्त्रिक, यौगिक, मानसिक और शारीरिक दृष्टिकोणों से समेत आवश्यक माना गया है । इसी कारण, सभ्यता के आरम्भ से ही कामांगों को ढक कर रखने की परम्परा रही है । इस तरह, नारी की माँग कामांग

का प्रतीक मानी जाने से इसको ढक कर रखी जानी का प्रचलन रहा है । इससे कामाचार सम्बन्धी विकृति नहीं आने के साथ ही सुन्दर, स्वस्थ्य और दीर्घजीवी सन्तान प्राप्ति में सहयोग होने की बात विश्वास किया जाता है ।

(८) **नारीवर्ग का कंगन धारण करना :-** हाथ में जिस स्थान पर कंगन धारण किया जाता है, वह शरीर का निरन्तर सक्रिय रहनेवाला भाग होता है । यह स्थान अति सम्वेदनशील होता है, क्योंकि इस स्थान पर चालित नाड़ियों का परीक्षण कर शारीरिक रोगों के विषय में जानकारी प्राप्त की जाती है । इस स्थान पर कंगन धारण करने से इसके द्वारा घर्षित होकर शरीर की रक्त-सञ्चार प्रणाली सुचारु रहने में सहयोग मिलता है । इसके साथ ही शरीर के बाहरी त्वचा के माध्यम से प्रवाहित होनेवाली विद्युतीय ऊर्जा पुनः प्रत्यावर्तित होकर शरीर में लौट जाती है, क्योंकि कंगन गोलाकार होता है । गोलाकार होने से इसका किनारा नहीं होता, तसर्थ ऊर्जा निष्क्रमित नहीं हो पाती है, जिससे शारीरिक शक्ति बनी रहती है ।

(९) **भूमि पर बैठकर भोजन करना :-** भोजन शरीर के लिए अत्यावश्यक है । भोजन ग्रहण करने के पश्चात् वह सुपाच्य होवे, यह भी परम आवश्यक होता है । इसके लिए शरीर की पाचन-प्रणाली का सहज रूप से कार्यरत रहना भी उतनी ही आवश्यक है । भूमि पर बैठने पर सुखासन, पद् मासन, अर्द्धपद्मासन, सिद्धासन, वज्रासन आदि आसनों में बैठा जाता है । भूमि पर पलथी मारकर बैठने को सुखासन कहते हैं । ये सभी आसन योगविज्ञान की दृष्टि से महत्वपूर्ण कहे गये हैं । इस प्रकार भूमि पर बैठकर भोजन करने से शरीर की पाचन-प्रणाली सहज सुचारु हुआ करती है । इसी से भूमि पर बैठकर भोजन करने की परम्परा रही है । भोजन को खड़े होकर ग्रहण करना स्वास्थ्य के लिए लाभकारी नहीं माना गया है ।

(१०) **उत्तर दिशा की ओर शिर रखकर नहीं सोना :-** प्रायः देखा जाता है कि मृत व्यक्ति के शरीर अर्थात् शव को उत्तर दिशा की ओर शिर रखकर रखा जाता है, अतः कहा जाता है कि जीवित व्यक्ति को उत्तर दिशा की ओर शिर रख कर नहीं सोना चाहिए । परन्तु शरीरविज्ञान की दृष्टि से विचार करने पर देखा जाता है कि मनुष्य के शरीर में एक चुम्बकीय-क्षेत्र होता है, जिसका तारतम्य रक्त-सञ्चार के साथ होता है । पृथ्वी एक विशाल चुम्बक है, जिसके उत्तरी और दक्षिणी ध्रुवें सक्रिय रहते हैं । हिन्दू संस्कृति का विकास भारतवर्ष में हुआ है । भारतवर्ष का भूभाग पृथ्वी का उत्तरी गोलार्द्ध के अन्तर्गत आता है । उत्तर दिशा की ओर शिर रखकर सोने पर शरीर का शिर पृथ्वी का उत्तरी ध्रुव की ओर हो जाएगा, जिससे शरीर की चुम्बकीय धारा पृथ्वी की चुम्बकीय धारा के विपरीत हो जाएगी । इससे शरीर में रक्तचाप विषयक विकार उत्पन्न होने का भय रहता है । ऐसी अवस्था में शरीर में रक्त-सञ्चार सुचारु रखने में हृदय को अत्यधिक बलपूर्वक कार्य करने पड़ते हैं । दूसरी ओर, मनुष्य के रक्त में लौहतत्व विद्यमान रहता है । सुप्तावस्था में यह तत्व

शिर की ओर एकत्रित होने से उत्तर की ओर शिर रहने पर पृथ्वी का उत्तरी ध्रुवीय चुम्बकत्व के प्रभाव से शारीरिक चुम्बकत्व प्रभावित होने से शिर-दर्द, स्मृति-ह्रास, संज्ञानात्मक ह्रास, मानसिक कमजोरी, शारीरिक कम्पन इत्यादि सदृश अनेक रोग उत्पन्न होने की सम्भावना रहती है । इसी कारण उत्तर दिशा की ओर शिर रखकर नहीं सोना चाहिए, ऐसा कहा गया है ।

(११) **पुरुषवर्ग का शिखा रखना :-** हिन्दू संस्कृति में पुरुषवर्ग को शिर के ऊपर शिखा रखना आवश्यक कहा गया है । शिर के जिस भाग पर शिखा रखी जाती है, वह स्थान अत्यन्त सम्वेदनशील होता है, जहाँ शरीर की समस्त नाड़ियों का संयोग रहता है । शिखा उस स्थान की सुरक्षा करती है । योगविज्ञान के अनुसार सुषुम्ना नाड़ी नाभिस्थल से आरम्भ होकर मेरुदण्ड होती हुई ब्रह्मरन्ध्र तक पहुँचती है । ब्रह्मरन्ध्र मस्तिष्क के निचले भाग में अवस्थित होता है, जिसको सहस्रदलकमल सहित सर्वोच्च सहस्रारचक्र कहा जाता है । तन्त्रशास्त्र में इस चक्र का बड़ा महत्व है । इसे प्रज्ञा और विवेक का केन्द्र माना जाता है । शिखा को ग्रन्थिबन्धन सहित रखने पर इस केन्द्र को सबलता प्राप्त होती है, जिससे ओजस् नामक सूक्ष्म पौरुष-शक्ति सम्पोषित और संरक्षित होती है । इसी कारण शिखा को ग्रन्थि बनाकर बाँधकर रखने की परम्परा है ।

(१२) **उपवास करना :-** उपवास का अर्थ निराहारावस्था है, अर्थात् भोजन के रूप में किसी भी वस्तु को ग्रहण नहीं करना । उपवास का महत्व प्राचीन चिकित्सा-प्रणाली आयुर्वेदशास्त्र में वर्णित है । कहा जाता है कि भोजन में पाये जानेवाले कतिपय विषाक्त पदार्थ द्वारा विभिन्न रोग उत्पन्न हो सकते हैं । ऐसे विषाक्त पदार्थों की नियमित सफाई (शुद्धि) करने से शरीर स्वस्थ्य रहता है । उपवास करने से पाचन-प्रणाली को विश्राम प्राप्त होने के साथ ही इसकी शुद्धि भी होती है । दूसरी ओर, पृथ्वी की गुरुत्वाकर्षण शक्ति एवम् वातावरणीय जटिल परिवेश के कारण मनुष्य में मानसिक तनाव, भावनात्मक असन्तुलन, असहिष्णु प्रवृत्ति इत्यादि उत्पन्न हुआ करते हैं, जिससे मुक्ति पाने में उपवास से सहायता प्राप्त होने में विश्वास किया जाता है ।

(१३) **तुलसी की पूजा करना :-** हिन्दू संस्कृति में तुलसी पौधा को अति पवित्र माना जाता है । यह पौधा प्रायः सभी हिन्दू धर्मावलम्बियों के घर में विद्यमान रहता है । कहते हैं कि प्राचीनकाल में तुलसी के निरन्तर प्रयोग द्वारा मनुष्य को अनुभव हुआ कि यह पौधा अनेक रोगों में लाभकारी है तथा इसके आसपास का वातावरण भी शुद्ध और स्वस्थ्यप्रद रहता है । उसी समय से इस पौधा का संरक्षण, सम्बर्द्धन कार्य को धर्म और कर्तव्य के रूप में प्रचारित करते हुए इसके प्रसार की ओर ध्यान दिया गया । तुलसी के स्वास्थ्यप्रदायक गुण और सात्विक प्रभाव के कारण इसकी लोकप्रियता इतनी बढ़ी कि इसको भक्तिभाव से देखा जाने लगा एवम् इसको पूज्य माना गया । मान्यता है कि जिसके आँगन में तुलसी का पौधा अच्छी तरह पल्लवित रहता है, उस परिवार की उत्तरोत्तर उन्नति होती रहती है । हिन्दू संस्कृति में तुलसी को लक्ष्मीमाता का स्वरूप माना जाता है । हरिप्रिया, विष्णुप्रिया,

वृन्दा आदि नामों के साथ अनेक पौराणिक ग्रन्थों में तुलसी की महिमा बखान किया गया है। आयुर्वेद में तुलसी को जड़ीबूटी की रानी कहा गया है। कहते हैं कि इस पौधा के निकट विषधर नहीं आता है।

(१४) **पीपल वृक्ष और वट वृक्ष की पूजा करना :-** यद्यपि पीपल और वट वृक्षों से छाया ही मिलती है, इसके फल तथा काठ का कोई विशेष उपयोग नहीं होता, तथापि हिन्दू संस्कृति में इन वृक्षों के प्रति बड़ा श्रद्धाभाव प्रदर्शित किया गया है। कहते हैं कि प्राचीनकाल में ऋषियों को इस बात की जानकारी हुई कि पीपल एक ऐसा वृक्ष है, जो रात्रिकाल में भी प्राणवायु उत्पादित करता है। प्राणवायु मनुष्य का प्राण-रक्षक है। इसीसे इस वृक्ष का संरक्षण आवश्यक माना गया। इस वृक्ष को प्राण-रक्षक का प्रतीकस्वरूप देवता मानकर धार्मिक विश्वास के साथ जोड़ दिया गया। श्रीमद् भगवद्गीता में भगवान श्रीकृष्ण ने स्वयम् को "वृक्षों में मैं पीपल हूँ" कहा है। दूसरी ओर, पीपल और वट वृक्षों की कोमल कलियों का आयुर्वेदिकशास्त्र मे औषधीय उपयोग भी कहा गया है। अतः पीपल और वट वृक्षों को पूजनीय मानकर इसमें जल चढ़ाने के साथ ही इनकी पूजा का विधान बनाया गया है।

(१५) **नदियों में सिक्का चढ़ाना :-** पवित्र नदियों में सिक्का चढ़ाने से सौभाग्यवृद्धि होती है, ऐसी मान्यता रही है। परन्तु विचार करने से ज्ञात होता है कि पूर्वकाल के सिक्के प्रायः तामा धातु से बने होते थे। तामा मनुष्य के शरीर के लिए एक उपयोगी धातु माना जाता है। उस समय में नदी का पानी पीने के कार्य में भी उपयोग किया जाता था, अतः पानी के साथ तामा-तत्व भी शरीर में प्राप्त होवे, इस विचार से ऐसी व्यवस्था की गयी होगी, जो कालान्तर में एक परम्परा की तरह बन गयी थी।

(१६) **सूर्य और चन्द्रमा की पूजा करना :-** सूर्य और चन्द्रमा की प्रत्यक्ष शक्ति तथा इसका उपयोग विषयक ज्ञान प्राचीनकाल में ही मनुष्य को प्राप्त हो गया था। कहते हैं कि मनुष्य का जीवन के साथ ही विश्व का वातावरण, मौसम एवम् ज्योतिषीय कालगणना समेत में सूर्य और चन्द्रमा के प्रभाव के कारण इनको पूजनीय माना गया है। सूर्य को जल-अर्पण अर्थात् अर्घ्य देने से जल के माध्यम से छनकर जो सूर्य की किरणें शरीर पर पड़ती हैं, उससे शारीरिक शक्ति की प्राप्ति, मानसिक पवित्रता में वृद्धि होने के साथ ही चर्म विषयक विकार नष्ट होने का विश्वास पाया जाता है। दूसरी ओर, कहा जाता है कि हिन्दू संस्कृति में संख्या १०८ को इसलिए भी पवित्र माना गया है कि यह संख्या सूर्य और चन्द्रमा के व्यास के अनुपात के साथ सम्बन्धित है।

(१७) **मन्दिर में जाना :-** हिन्दू संस्कृति में मन्दिर को एक पवित्र स्थान के रूप में माना गया है। यह एक प्रकार का ऊर्जा-केन्द्र होता है। वास्तुशास्त्र के अनुसार मन्दिर का निर्माण विशेष आकार तथा प्रकार से किया जाता है, जिससे पृथ्वी का गुरुत्वाकर्षण के साथ ही उत्तरी और दक्षिणी दोनों ध्रुवों

से निःसृत होनेवाली चुम्बकीय एवम् विद्युतीय धाराओं से प्राप्त सकारात्मक ऊर्जा पर्याप्त रूप में उपलब्ध होवे। दूसरी ओर, मन्दिर में स्थापित मूर्ति (विग्रह) द्वारा भी पृथ्वी का सकारात्मक चुम्बकीय ऊर्जा ग्रहण कर चारों ओर विकीर्ण किया जाता है। अतः मन्दिर परिसर पूर्णतः सकारात्मक ऊर्जा से ओतप्रोत रहता है। इस प्रकार मन्दिर में जाने से मनुष्य का शरीर ऊर्जावान होता है। मन्दिर अथवा वहाँ स्थापित विग्रह को दक्षिणावर्ती रूप से अर्थात् दाहिनी ओर कर, घड़ी की सूई घूमने की दिशा में परिक्रमा करने से उपर्युक्त सकारात्मक ऊर्जा का लाभ मिलता है, जिससे शरीर और मन दोनों स्वस्थ्य रहते हैं।

(१८) **मन्दिर के अन्दर घण्टी का रखा जाना :-** प्रायः देखा जाता है कि मन्दिर में मुख्य विग्रह स्थापित किया गया स्थान अर्थात् गर्भगृह में प्रवेश करने से पहले के भाग में घण्टी रखी गयी होती है। तन्त्रशास्त्र के अनुसार घण्टी की ध्वनि से नकारात्मक शक्ति-तत्व पलायित हो जाते है, जिससे स्थापित विग्रह को प्रसन्नता होती है एवम् इससे पुजारी अथवा दर्शनार्थी को इष्ट-लाभ होता है। दूसरी ओर, ध्वनिविज्ञान के अनुसार कहा जाता है कि घण्टी की ध्वनि से मनुष्य का मन स्वच्छ बनता है, शरीर में स्थिरता आती है तथा ध्यान में एकाग्रता लाने में सहयोग प्राप्त होता है। घण्टी का निर्माण इस प्रकार से किया गया होता है कि इसको बजाने से निकलनेवाली ध्वनि द्वारा मनुष्य के मस्तिष्क के दाहिने और बायें दोनों भागों में एकात्मता बनती है। जब घण्टी बजती रहती है तब इसकी ध्वनि लयात्मक और अनुगुञ्जनपूर्ण होती है, जिससे शरीर में अवस्थित मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूरक, अनाहत, विशुद्धि, आज्ञा और सहस्रार कुल सातों चक्र सक्रिय हो जाते हैं। इससे मन और मस्तिष्क से नकारात्मक विचार समाप्त होते हैं तथा सकारात्मक ऊर्जा प्राप्त होते हैं।

(१९) **मूर्ति-पूजा करना :-** मूर्ति-पूजा हिन्दू संस्कृति का एक आवश्यक पक्ष की तरह ही है। अनुसन्धानों से ज्ञात हुआ है कि मूर्ति-पूजा करने से प्रार्थना तथा ध्यान के समय में एकाग्रता कायम रखने में सहयोग प्राप्त होता है। मनोवैज्ञानिकों के विचार में मनुष्य जिस वस्तु को देखता है, उसी के अनुरूप उसका विचार आकार ग्रहण करता है। कहते हैं कि मूर्ति-पूजा करने से आध्यात्मिक ऊर्जा की प्राप्ति में सहयोग मिलने के साथ ही बिना विषयान्तर ध्यानस्थ होने में भी सहायता मिलती है।

(२०) **आत्मा और पुनर्जन्म में विश्वास एवम् पितृ प्रति आस्था होना :-** हिन्दू संस्कृति विषयक चर्चा करते समय आत्मा और पुनर्जन्म विषयक विवेचन आवश्यक हो जाता है। प्राचीन ऋषियों ने जब स्वयम् के विषय में अन्वेषण किया, तब अपने मूल स्वरूप में शरीर के भीतर की आत्मा की अनुभूति हुई। आत्मा को जानने की इस विधि को आत्मसाक्षात्कार कहते हैं। ऋषियों ने आत्मसाक्षात्कार कर आत्मा की अमरता एवम् अपने जन्मान्तर के विषय में भी ज्ञान प्राप्त किया। शरीर की मृत्यु

पश्चात् जीवात्मा का पुनः जन्म होता है, जिसको पुनर्जन्म कहा जाता है । आत्मा की अमरता और पुनर्जन्म के विषय को आधार बनाकर अनेक विधिविधान निर्मित किये गये, जो हिन्दू संस्कृति का अभिन्न अंग बनकर विद्यमान हैं । इस के अन्तर्गत मनुष्य का जन्म से लेकर मृत्यु पर्यन्त के सांस्कारिक क्रियाकलापों को लिया जा सकता है । दूसरी ओर, हिन्दू संस्कृति में पितृगण के प्रति श्रद्धा और आस्था रखी जाती है । वार्षिक रूप में उनके प्रति तर्पण, पार्वण और श्राद्ध-कर्म किये जाते हैं । ऐसा विश्वास किया जाता है कि पितृगण के धर्म से ही वंश की वृद्धि होती है । ऐसे पितृगण के अन्तर्गत पितृकुल तथा मातृकुल दोनों के मृतक पूर्वज माता-पिताओं को माना जाता है । हमारे शरीर के निर्माण में माता-पिता का जीववैज्ञानिक योगदान रहा है, अतः उनके प्रति श्रद्धा रखना हमारा कर्तव्य होता है, जिसका बोध हिन्दू संस्कृति में देखा जाता है ।

(२१) **वैदिक साहित्य प्रति विश्वास करना :–** हिन्दू संस्कृति का एक महत्वपूर्ण पक्ष यह भी है कि इसमें वैदिक साहित्य के प्रति विश्वास किया जाता है । वेद और उनकी संहिताएँ, उपनिषदें, दर्शनशास्त्र, स्मृतिशास्त्र, धर्मशास्त्र, श्रीमद्भगवद्गीता, रामायण, महाभारत, श्रीमद्भागवत इत्यादि ग्रन्थों के प्रति आस्था और विश्वास किया जाता है ।

इस प्रकार, हिन्दू संस्कृति विषयक ऐसी अन्य बहुत-सी बातें है, जिससे यह अति प्राचीन संस्कृति सनातन काल से आज तक जीवित है । हिन्दुओं के सांस्कृतिक विषयवस्तु आज के वैज्ञानिक और प्राविधिक विकास के युग में समय सापेक्ष नहीं होने से कतिपय लोप हो गयी हैं तथा कतिपय लोपोन्मुख रही हैं । इसमें पाश्चात्य सभ्यता और संस्कृति के प्रभाव स्पष्ट दृष्टिगोचर होते हैं । तथापि, हिन्दू संस्कृति की अनेक विषयवस्तु मनुष्य जाति के लिए विभिन्न प्रकार से अत्यन्त कल्याणकारी रही हैं, जो और आगे अध्ययन और अनुसन्धान की अपेक्षा रखती हैं ।

***

गीत-संगीत र कायस्थ : संक्षिप्त चर्चा

- प्रा.डा. शैलेन्द्र नारायण मल्लिक

मिथिलामा कर्णाटवंशको स्थापना सन् १०९७ मा नान्यदेवले गरे, जुन वंशको शासन मिथिलामा २२७ वर्षसम्म चल्यो । नान्यदेवदेखि हरिसिंहदेवसम्म मिथिलाको कर्णाटवंशी शासनकालमा साहित्य, कला-संगीत र मैथिली भाषाको क्षेत्रमा विकासको मार्ग उन्मुख भयो । यसकालमा स्मृति, नित्यकर्म, विवाह, धर्म चर्चा, स्वयम्बर, विभिन्न वर्णको कर्तव्यमाथि ग्रन्थको रचना गरिनुका साथै समाजमा संगीत, नृत्य आदिको प्रचार भयो । समग्रमा साहित्यसंगै कलाको फाँटमा पनि कर्णाटवंशको शासनकाल अतिशय प्रसिद्ध रह्यो ।

मिथिला राज्यको स्थापनाकालदेखि मिथिलाको राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रहरूमा जस्तै मिथिलाको गीत-संगीतको क्षेत्रमा पनि कायस्थको उल्लेखनीय योगदान रहेको छ ।

मानव जातिको भावाभिव्यक्तिको पहिलो साधन संगीत हुन्छ । विश्वका प्राय: प्रत्येक भाषामा सबैभन्दा पूर्व भावाभिव्यक्ति गीतहरूबाटै भयो । संसारमा सबभन्दा बढी संस्कारिक विधिहरू सम्भवत: मिथिलामा पाइन्छ र प्रत्येक विधिका लागि गीत र त्यसका राग सुनिश्चित छन् । यस अर्थमा, मैथिली लोकसाहित्य सांस्कृतिक मिथिलाको अमूल्य निधि हो । डा. हरिशंकर झाको विचारमा लोकगीत लोककण्ठको अनमोल रत्न हो, यसमा समाजका विभिन्न अवस्थाको सामूहिक वर्णन भेटिन्छ । वस्तुत: लोकगीत लोकसाहित्यको प्रमुख अंग हो र लोक जीवनमा यसको अति उच्च स्थान रही आएको छ । यो लयात्मक भएको कारण एवं लोकमनका प्रत्येक उच्छ्वास यसमा प्रतिविम्बित हुने हुँदा यो अत्यन्त लोकप्रिय र लोक जीवनसँग यसको प्रगाढ सम्बन्ध रहेको हुदाँ पनि यसको महत्व अति उच्च रहेको छ ।

तिरहुत गीत मैथिली लोकगीत मध्ये सबैभन्दा समृद्ध छ । यसमा प्रेम सम्बन्धी गीतको प्रधानता हुन्छ, यसमा विरह एंव संयोग दुवैको वर्णन भेटिन्छ । तिरहुति गीतको क्रममा पूर्व समयमा भवभूति नामक सिद्ध विद्वान् ब्राह्मण थिए, उनले गीत बनाए र त्यत्तिबेला सुमति नामक कायस्थ पश्चिमबाट आई उनीबाट सबै कला सिके र राजसभामा त्यसको कथन गरे । त्यसकारण कलावान अर्थात् कथक शब्दले प्रख्यात भए । उनका सन्ततिमा कतिले मल्लिक उपाधि धारण गरे । सुमतिका पुत्र उदय र उनका पुत्र जयत थिए । उनी सुस्वर गायक भएकाले महाराज शिवसिंहले कवि शेखर विद्यापति समिप शिक्षार्थ समर्पण गरे । विद्यापतिले उनका लागि नवीन नवीन गीतको रचना गरे । जसको अग्रगायक राजसभामा जयत भए । जयतका पुत्र पितृतुल्य देशी रागमा गाउने गर्थे । उनका पुत्र हरिहर मल्लिकका तीन पुत्र खड्गराम,

घनश्याम, कल्लीराम मध्ये घनश्याम मल्लिक विशिष्ठ गायनकर्ता भए । उनका पनि ३ पुत्र थिए लक्ष्मीराम, राघवराम र टीकाराम । सबै देशी सम्प्रदायको गायनकलामा निपुण थिए । मिथिलाको संगीत शैलीको क्षेत्रमा घनश्यामको 'हस्तमुक्तावली' ले पनि प्रसिद्धि प्राप्त गरेको थियो । लोचन कविका समयमा घनश्याम मल्लिकका ३ सन्तान विद्यापति संगीतका प्रसिद्ध गायक थिए । विद्यापतिका समयमा मिथिलामा अन्य स्रष्टाहरू मैथिली क्षेत्रमा देखा परेका भए पनि उनीहरूका रचना यथेष्ट रूपबाट उपलब्ध नभएता पनि प्राचीन मैथिली गीत संग्रहहरूमा उनीहरूका केही गीत पाइन्छ, जुन गीतहरू मुख्यतः भक्ति अथवा श्रृंगार सम्बन्धी रहेको छ । यसै क्रममा विद्यापतिका समकालिन अमृतकर जो एक कवि थिए, महाराज शिवसिंहको दरबारमा बस्तथे । यी कायस्थ थिए । यिनले विद्यापतिको अनुसरण गरी श्रृंगार पदहरूको रचना गरे । यिनीद्वारा रचित गीतलाई विद्यापतिको पदावलीमा स्थान दिइनुका साथै विद्यापतिले अमृतकरको प्रशंसा आफ्नो एकपदमा निम्नानुसार गरेका छन् ।

'नीति निपुण गुण नाह, अंकमे अतिशय सागर ।
कोष-काव्य, व्याकरण, अधिक-अधिकारक सागर ॥

x x x

कायस्थ माँह सुरसिद्ध भऽ चन्द्र तुलाइव शशिधर ।
'कवि कण्ठहार' कल चच्चरई, अलि अ वरस्सई अमिअकर ॥

यसप्रकार, मिथिलाको गीत-संगीतको क्षेत्रमा कायस्थको योगदान महत्वपूर्ण रहेको पाइनुको साथै मिथिलामा परापूर्वकालदेखि यस जातिको विभिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक, चाडपर्व आदिका अवसरमा गीत गाइने परम्परा निरन्तर रूपमा प्रचलित रहँदै आएको पाइन्छ । खासगरी कर्ण कायस्थ समाजमा कुनै पनि धार्मिक अनुष्ठान गर्नु पर्दा सो अवसरमा गोसाउनी गीत, नचारी, महेशवाणी, किर्तन, पराती, साँझ, आदि गाइने गरिन्छ भने संस्कार गीतमा जन्म संस्कारका सोहर, दानदहेजका गीत, मुण्डनकालका गीत, चुमाऔन गीत, मड़बठ्ठी, मटकोर आदिका अवसरमा गाइने विभिन्न गीतहरू प्रचलित छन् । विवाह संस्कारका गीतहरूमा कुमरम, पसाहिन, परिछन्, कोबर, डहकन, समदाउन (जुन एउटा बिदाइ गीत हो, छोरीको विवाह पश्चात् बिदा हुने बेलामा गाइने गरिन्छ) आदि नाना थरिका गीतहरू गाइने चलन परम्परागत रूपमा वर्तमानमा पनि विद्यमान नै छन् । यसै गरी ऋतुगीतमा फागु, झुलन आदिका गीतहरू गाइने चलनका साथै चाडपर्वहरूमा त्योहारगीतका रूपमा मधुश्रावणीका गीत, छठका गीत, तुषारीका गीत, वटसावित्रीका गीत, साँझपूजनका गीत, आदि गाइने प्रचलन अचेल पनि परम्परागत रूपमा गाइने गरिन्छ । यी गीतहरूमा मिथिलाको लोकजीवन आफ्नो सम्पूर्णतामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । लोक भाषाका यी गीतहरू प्रायः कण्ठस्थ नै रहेको भएपनि घरघरमा कापीमा लिपिबद्ध गरी 'गीत कापी' बनाई राख्ने प्रचलन पनि त्यत्तिकै प्रचलित थियो । यद्यपि, अचेल गीतहरू पुस्तकको रूपमा प्रकाशित गर्ने परम्परा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यी विविध परम्परागत गीतहरूका अतिरिक्त आधुनिक गीत लेखन एवं गायन

तथा संगीतको क्षेत्रमा पनि कायस्थ जातिको योगदान उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ ।

२० औं शताब्दीदेखि गीत लेखन, गायन तथा संगीतको क्षेत्रमा कायस्थ जातिले निकै प्रगति गरेकोछ । गीत लेखनका क्षेत्रमा डा. राजेन्द्रप्रसाद विमल, डा. रेवतीरमण लाल, वृषेशचन्द्र लाल, सुनिल मल्लिक, अशोक दत्त, श्रीमती कुसुमलता कर्ण, आदिको योगदान महत्पूर्ण रहेका छन् भने गायनका क्षेत्रमा सुनिल मल्लिक, आभाष लाभ, नेहा प्रियदर्शिनी, आदि उल्लेख्य छन् । त्यस्तै संगीतको क्षेत्रमा राजेन्द्रलाल कर्ण, सुनिल मल्लिक, अशोक दत्त, रमेश मल्लिक, प्रवेश मल्लिक आदिको देन उल्लेखनीय रहेको छ। गीत लेखन, गायन तथा संगीतको क्षेत्रमा भारतमा कायस्त जातिका अनेकानेक गर्व गर्ने प्रतिभाहरु छन् । ती मध्ये फिल्म जगतको संगीत क्षेत्रमा स्मरणीय नाम चित्रगुप्त र उनका पुत्र आनन्द र मिलन्दका साथै आर.डी. बर्मन प्रख्यात् छन् । गायन क्षेत्रमा प्रिया मल्लिक, सुन्दरम् आदि उदीयमान कलाकार मध्ये पर्दछन् ।

सन्दर्भ स्रोत सूची :

१. लाल, रेवती रमण, मैथिली लोक साहित्यक स्वरुप, (जनकपुरः सीता मिडियाप्रा.लि.,२०६५)

२. व्यथित, वालगोविन्द झा, मैथिली साहित्यक इतिहास, (दरभंगा : मिथिलांचल प्रकाशन, १९८८ई.)

३. मल्लिक, शैलेन्द्र नारायण, मिथिलाका कर्ण कायस्थ : इतिहास र सामाजिक साँस्कृतिक परम्परा, जनकपुरधामः यश मिथिला,२०७०)

दूरसञ्चार उपभोक्ताहरुसंग सम्बन्धित गुनासो दर्ता गर्ने सम्बन्धी सूचना !

यस नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणबाट अनुमतिपत्र प्राप्त गरी दूरसञ्चार सेवा प्रदान गरिरहेका सेवा प्रदायकहरुले प्रदान गरेको दूरसञ्चार सेवाका सम्बन्धमा समस्या भएमा दूरसञ्चार उपभोक्ताहरुले सम्बन्धित सेवा प्रदायकहरुलाई गुनासो गर्दा पनि समस्या समाधान नभएको खण्डमा यस प्राधिकरणको कार्यालयको सम्पर्क नम्बर तथा कार्यालयको इमेल मार्फत गुनासो व्यवस्थापन गरिदै आएको छ । हाल दूरसञ्चार सेवाका सम्बन्धमा उपभोक्ताहरुको गुनासोलाई थप व्यवस्थित एवं प्रभावकारी बनाउनको लागि कार्यालयको सम्पर्क नम्बर तथा इमेलको अतिरिक्त गुनासो ब्यबस्थापन प्रणाली (Complaint Handling System) समेत तयार गरी सोझै प्राधिकरणको Website मा राखिएको **"गुनासो ब्यवस्थापन प्रणाली (Complaint Handling System)"** मा समेत गुनासो दर्ता गराउन सक्ने व्यवस्था गरेको ब्यहोरा सम्पूर्ण दूरसञ्चार उपभोक्ता तथा सम्बन्धित सरोकारवाला सबैको जानकारीको लागि अनुरोध छ ।

नेपाल दूरसञ्चार प्रधिकरण, उपभोक्ता हित संरक्षण शाखा,
जमल, काठमाडौं, नेपाल ।
पो.ब.नं.: ९७५४
फोनः +९७७-१-५३५५४७४, ५३५४७१७, ५३५५६४९
फ्याक्सः +९७७-१-५३५५२५०
इमेलः ntra@nta.gov.np, वेबसाइटः www.nta.gov.np

नेपाल भारत क्रस-बोर्डर बसोबास र कारोबार-कति सहज कति अप्ठ्यारो

Dr. Sunil Kumar Karn
Project Manager/ Resident Representative to India
TEC International Co., Ltd.| Tokyo Engineering Consultants Co., Ltd.

भारत र नेपालको सम्बन्ध ऐतिहासिक कालदेखि नै एउटा बिशिष्ट पहिचान बोकेर विश्वको मानचित्रमा अवस्थित छ। मानौं एउटै सभ्यता र संस्कृति भएको भुखंडलाई राजनीतिक रेखाले दुइटा देशमा बिभाजन गरेको छ। खुला बोर्डर र आवागमन निर्बाध छ। रोटी र बेटीको सम्बन्ध छ । सन् १९५० को शान्ति तथा मित्रताको सन्धिले (धारा ६ र ७), एक अर्काको नागरिकलाई आवास, सम्पति र उद्योग व्यापारमा आफ्नै नागरिक सरह समान अधिकार र सुबिधा दिने भनेको छ । आम जनमानसमा पनि यहि बुझाइ छ । तर के यो बुझाइलाई दुवै देशका नियम कानुनहरुले पूर्ण सार्थकता दिएको छ त ? एक शब्दमा भन्ने हो भने छैन, देखिंदैन । दुवै मध्ये कसैले पूर्ण पालना गरेको छैन । नेपालले त १९५० को सन्धि पश्चात नै चिट्ठी मार्फत नेपाली उद्योग व्यापारलाई केहि समय सम्म अनियन्त्रित प्रतिस्पर्धाबाट संरक्षण गर्नुपर्ने भनेर लेख्यो । त्यस पश्चात आन्तरिक नियम कानुनहरु मार्फत लगभग सबै कुरामा शुरुदेखि नै नियन्त्रण र बन्देज लगाएको छ । जस्तै भारतीय लगायत सबै बिदेशीलाई नेपालमा जग्गा जमिन किन्नमा बन्देज छ । त्यस्तै बैंकमा खाता खोल्न लगायत उच्च शिक्षा अध्ययन र सरकारी जागिरमा नेपाली नागरिकताको अनिवार्यता छ। सन् १९८८ तिर आएर भारतीयहरुको लागि **work permit** पनि लागु गर्यो । समग्रमा नेपालले भारतीयलाई खुला आवतजावत गर्न दिने बाहेक अन्य कुनै सुबिधा दिएको छैन । राजनीतिक मात्रै होइन आर्थिक र सामाजिक क्रियाकलापबाट पनि बन्चित गराएको छ ।

तर के भारतले १९५० को सन्धिलाई पूर्ण पालना गरेको छ त? के नेपालीलाई यी सबै सुबिधाहरु भारतमा प्राप्त छन त ? छ भने पनि के यस सम्बन्धमा भारतको अन्तरिक नियम कानुन र व्यवस्थाहरु प्रस्ट छन् त ? मेरो यो लेख यसैको सेरोफेरोमा केहि आम प्रश्न र समस्याहरुको जवाफ खोतल्ने प्रयासमा हुनेछ । अब एकछिन सोचौं नेपाली नै रहेर वा बनेर भारतमा के के गर्न सकिन्छ होला? के भारतमा सरकारी जागिर खान पाइन्छ ? बैंकमा साधारण चल्ती/बचत/मुद्दती खाताहरु खोल्न पाइन्छ ? घर, फ्ल्याट र गाडी किन्न सकिन्छ ? सरकारी प्राबिधिक शिक्षण संस्थामा अध्ययन गर्न पाइन्छ ? भारतबाट नेपालमा चाहे जत्ति पैसा पठाउन सकिन्छ ? यी मध्ये कुनै पनि प्रश्न को जवाफमा सिधा "हो" भन्न सकिने स्थिति छैन । किन भन्ने प्रश्नको जवाफ दिनु भन्दा अगाडि म भारतको केहि कानुनी प्राबधानहरुको जानकारी दिन चाहन्छु ।

- नागरिकता : भारतमा नागरिकता चार किसिमले दिइन्छ । जन्मको आधारमा, बंशज, दर्ताको आधारमा जस्तै बिबाह, **PIO** (**Person of Indian Origin**) र नेचुरलाइजेशन (**Naturalization**)। बिबाहको आधारमा दिनको लागि कमसेकम ७ बर्षको अवधि तोकिएको छ भने नेचुरलाइजेशनको लागि १२ बर्ष बसोबास गरेको । यी व्यवस्थाहरु नेपाली लगायत सबै बिदेशीहरुलाई एउटै हो ।

- बसोबास गरेको (**Resident**) : कुनै व्यक्ति भारतमा यदि कुनै एक आर्थिक बर्षमा ६ महिना (१८२ दिन) भन्दा बढी बसोबास गरेको छ भने उसलाई त्यो बर्षको लागि भारतको बासी (**Resident**) मान्ने प्राबधान छ । यो मूलतः बार्षिक रुपमा गणना गरिन्छ तर लामो समय बस्नेको लागि अन्य तरिकाले पनि गणना गरिन्छ जस्तै ४ बर्षमा कुल ३६५ दिन भारतमा बसेको छ भने पनि उसलाई भारतको बासी कै रुपमा लिइन्छ। यो परिभाषा आयकर कानुनमा दिइएको छ जुन अन्य प्रयोजनको लागि पनि प्रयोग हुँदै आइरहेको छ।

- आधार कार्ड : कानुनतः आधार कार्ड भनेको भारतमा बसोबास गरिरहेको प्रमाण पत्र (फोटो सहितको आइडी कार्ड र ठेगाना प्रमाण) मात्र हो । यो भारतीय नागरिकताको प्रमाण होइन । बसोबास गरिरहेको भनेको माथि उल्लेख भएझैं बर्षमा १८२ दिन भारतमा बसोबास गर्नु हो । त्यसकारण यो कार्ड स्वदेशी र बिदेशीको आधारमा हैन कि बसोबासको आधारमा दिइन्छ। भारतमा यसलाई डिजिटल सामाजिक सुरक्षा कार्डको रुपमा लिइएकोले यसको महत्व बढेको हो ।

अब उपरोक्त प्रश्नहरुको जवाफ तिर जाऔं ।

के नेपालीले भारतमा आधार कार्ड लिन पाउँछ ?

नेपाली पहिचानकै आधारमा पाउँदैन। आधार कार्डको लागि भारतको बसोबासी (बासिन्दा) हुनुपर्छ । नेपालीहरु त्यहाँ बसे पनि खुला बोर्डरको कारणले बसेकै हो भन्ने प्रमाणिकताका साथ भन्न नसकिने भएकोले नेपालको परिचयको आधारमा आधार कार्ड बन्दैन । तर अर्को तर्फ नेपालीलाई भारत बस्न कुनै बन्देज छैन । सो बस्ने क्रममा उ संग घर बहालको सम्झौता पत्रहरु हुन्छन् । केहि स्थानीय प्रबुद्ध व्यक्तिहरुलाई चिनेको हुन्छ । तसर्थ उनीहरुकै सिफारिशमा आफूलाई भारतबासी (कागजमा भारतीय नागरिक) भन्छन र आधार कार्ड बनाउँछन्। त्यसमा नेपाली पहिचानको कुनै कागजपत्र (नागरिकता वा पासपोर्ट) संलग्न हुदैन ।

के नेपालीले भारतको बैंकमा खाता खोल्न पाउँछ ?

भारतको बैंकमा साधारण खाताहरु (जस्तै चल्ती, बचत र मुद्दती) खोल्नको लागि भारतको बसोबासी (**resident**) हुनैपर्छ अन्यथा पाईंदैन । अर्थात् नेपाल/विदेशकै ठेगाना वा बसोबासको आधारमा भारतमा खाता खोल्न पाईंदैन । थपमा हिजोआज बैंक खाता खोल्न आधार कार्डलाई आवश्यक बनाइएको छ । अब अन्य देशका नागरिकहरुको हकमा उनीहरु पासपोर्ट र भिसा लिएर आउँछन । त्यसमा भारत प्रवेश

गरेको मिति उल्लेख हुन्छ, **FRO/FRRO** (बिदेशीहरुको नाम दर्ता गर्ने अड्डा) मा दर्ता भएको हुन्छ, जसले गर्दा १८२ दिन पुग्यो कि पुगेन भनेर गणना गर्न सकिन्छ र त्यहि प्रमाणको आधारमा उसले आधार कार्ड लिन र खाता खोल्न मिल्छ। तर नेपालीको हकमा खुला बोर्डरको कारण आउजाऊ गरेको रेकर्ड हुदैन, **FRO/FRRO** मा दर्ता गर्ने प्राबधान छैन। त्यसकारण भारतमा कति दिन बस्यो वा कहिलेदेखि बसेको छ भन्ने प्रमाण नै हुँदैन वा पुग्दैन । तसर्थ नेपालको नागरिकता वा पासपोर्ट देखाएर भारतमा खाता खोल्न मिल्दैन । आधार कार्ड लिएपछि मात्र पाउँछ । त्यो भनेको बास्तबमा भारतीय पहिचानमा खाता खोल्नु हो ।

विदेशमा बस्ने र बिदेशी पर्यटकहरुको लागि भनेर भारतमा **NRO** (**Non–resident ordinary**) खाता भन्ने व्यवस्था पनि छ तर त्यसमा हालिने पैसा कि त विदेशबाट रेमिट्यान्स मार्फत प्राप्त भएको हुनुपर्छ कि बिदेशी मुद्रा सटहीबाट । यो खातामा भारतमै आम्दानी गरेको पैसा हाल्न मिल्दैन । त्यसकारण यो खाता नेपालीहरुको लागि उपयुक्त हुंदैन र नेपालीले खोल्दैनन् पनि ।

के नेपालीले भारतमा घर, फ्ल्याट र गाडी किन्न पाउँछ?

घर, फ्ल्याट र गाडीहरु किन्नको लागि पनि भारतीय बासिन्दा हुनुपर्छ । नेपाली पहिचानमै पाईंदैन । केहि परिस्थितिमा (खासगरी संस्थाको लागि) भारतीय रिजर्ब बैंकको अनुमतिमा किन्न पाइन्छ । अब नेपालीहरु नेपाली पहिचानमै भारतीय बासिन्दा हुनै नसक्ने भएकोले घर किन्न पनि सक्दैनन् । तर एकपटक कुनै तरिकाले आधार कार्ड लिइसकेपछी फेरि त्यसलाई देखाएर सबै काम गर्न मिल्छ । यहाँ एउटा कुरा यो पनि उल्लेख गर्न जरुरी छ कि भारतले संसार भर छरिएर रहेका भारतीय मूलका बिदेशी नागरिकहरुको लागि **Overseas Citizen of India** (**OCI**) / **Person of Indian Origin** (**PIO**) कार्डको व्यवस्था पनि गरेको छ । **OCI/PIO** कार्ड आधारभूत रुपमा त्यसलाई दिईन्छ जसको बुबाआमा, हजुरबुबा हजुरआमा वा जिजुबुबा जिजुआमा भारतको नागरिक रहेको छ वा कुनै समयमा थियो । उनीहरु त्यो कार्डको आधारमा निर्बाधरुपमा भारत आउने जाने र भारतमा आर्थिक सामाजिक गतिबिधि (घर जग्गा जमिन जोड्ने, व्यापार गर्ने ई.) गर्न पाउँछन् । तर छिमेकी राष्ट्रहरु जस्तै नेपाल, भुटान, बंगलादेश, पाकिस्तान, श्रीलंका, अफगानिस्तान, चीन र इरानलाई त्यो सुबिधा प्राप्त छैन । तसर्थ नेपालीले यो सुबिधा पनि लिन सक्दैनन् । यहाँ यो कुरा स्मरण गर्न जरुरी छ कि नेपालमा भारतीय मूलका नागरिकहरु छन्, जस्तैः- बिबाह गरेर नेपाल गएका, जन्मसिद्ध नागरिकता पाएका ई तर तिनीहरुले पनि यो सुबिधा पाएका छैनन् ।

के नेपालीले भारतमा सरकारी शिक्षण संस्थामा अध्ययन गर्न पाउँछ ?

सामान्यतया सरकारी उच्च शिक्षण संस्थाहरुमा, खासगरी प्राबिधिक शिक्षा, प्रवेश भारतीय नागरिकको लागि मात्रै खुला गरिएको छ । सरकारी छात्रवृत्तिमा गएका बाहेक बिदेशीहरुलाई भनेर केहि छुट्टै बिदेशी कोटा छुट्याईएको हुन्छ ती सिटहरुमा मात्रै बिदेशी लगायत नेपालीले प्रवेश पाउन सक्छ । यो व्यवस्था पनि ठूला केन्द्रीय विश्वविद्यालयहरुमा मात्रै छ । धेरै जसो स्टेट बोर्डहरुको त प्रवेश परिक्षामै बिदेशीहरुलाई समाबेश हुन दिइदैन् ।

के भारतमा नेपालीले सरकारी जागिर खान पाउँछ?

बैदेशिक सेवा बाहेक अन्यमा पाउँछ तर यसको लागि भारत सरकारसंग पूर्व स्विकृती लिनुपर्छ । सिधै लोक सेवा परीक्षा लड्न पाउँदैन । भारत सरकारले **certificate of eligibility** भन्ने प्रमाण पत्र दिनुपर्छ अनि त्यसको आधारमा जागिरको लागि प्रतिस्पर्धा गर्न मिल्छ । भन्नुको अर्थ भारत सरकारले यदि कुनै नेपालीलाई जागिर दिन चाहेमा कानुन बाधक बन्दैन । तर निजी क्षेत्रको जागिर (प्राइभेट संस्थाहरुमा) भने खान पाउँछ ।

के भारतबाट नेपालमा चाहे जत्ति पैसा पठाउन सकिन्छ?

सकिदैन । भारतबाट नेपालमा डलरमा पैसा पठाउन सकिदैन। भारतको बासिन्दाले नेपालमा पैसा पठाउन एउटा बिशेष योजना ल्याइएको छ जसलाई **Indo–Nepal Remittance Scheme** भनिन्छ । यस अन्तर्गत गत बर्षको अगस्त महिनासम्म एक जनाले एकपटक मा रु ५० हजारको दरले बर्षमा १२ पटकसम्म अर्थात् जम्मा ६ लाख रुपियाँ मात्रै पठाउन सक्थ्यो । तर हाल आएर यसको सिलिङ्ग बढाएर रु २ लाख पुर्याइएको छ र जतिपटक पनि पठाउन सकिने गरिएको छ। यो व्यवस्था भारतमा निम्न स्तरको रोजगारी गरेर बस्नेहरुको आबस्यकतालाई ध्यानमा राखी गरिएको हो । तर भारतमा उच्च आय आर्जन गर्ने जस्तै डाक्टर इन्जिनियरहरु पनि प्रसस्तै छन् । तिनीहरुलाई यति कम सिलिङ्ग लिमिटको सुबिधाले पुगेको थिएन/छैन । फलस्वरुप तिनीहरु नगद वा हुण्डी वा अन्य बिबिध माध्यमहरुबाट पैसा पठाउन बाध्य थिए/छन् ।

दोहोरो कर नलाग्ने सम्बन्धी व्यवस्था के छ ?

नेपाल भारत बीच दोहोरो कर नलाग्ने/हटाउने सम्बन्धी सन्धि पनि छ। यसले दुवै देशको नागरिकहरुको बसाइ, घर सम्पति ई दुवै देशमा हुन सक्ने परिकल्पना गरेको छ। अनि त्यस्तो अवस्थामा उक्त व्यक्ति मूल बसाइ, सम्पति कारोबार र नाता गोता जुन देशमा बढी छ उतै कर तिर्नुपर्ने भनेको छ। यो सकारात्मक छ ।

समष्टिगत रुपमा भन्ने हो भने नेपाल भारत बीच सन् १९५० को सन्धि भएपनि आन्तरिक नियमकानुनहरुमा त्यस अनुसारको व्यवस्था भएको देखिदैन। केहि कार्यहरुको लागि बिशेष व्यवस्था गरिएको छ जस्तै पैसा पठाउने र दोहोरो कर तिर्न नपर्ने ई तर अन्य कार्यहरु जस्तै आधार कार्ड प्राप्त गर्ने, बैंकमा खाता खोल्ने, फोनको सिम कार्ड लिने, सबारी चालक प्रमाण पत्र लिने र घर फ्ल्याट किन्ने ई नेपाली परिचय पत्रको आधारमा गर्न सकिदैन । तर भारतकै सबै नागरिकहरुको पंजीकरण नभएको अवस्थामा नेपालीहरु पनि त्यसैमा मिसिएर भारतीय परिचय पत्र बनाउने र त्यसैको आधारमा बस्ने गरेका छन्। तर यसरी बस्दा कुनै समय कानुनी झमेलामा पर्न सक्ने खतरा विद्यमान छ । हुनत: १९५० को सन्धि पुनराबलोकनको लागि प्रबुद्ध समूहको गठन भै त्यसको रिपोर्ट पनि बनिसकेको छ र राजनीतिक सहमति नजुट्दा स्वीकार गर्न सकिएको छैन। तर लाखौंको संख्यामा नेपालीहरु भारतमा बसिरहेको परिप्रेक्ष्यमा यी बसोबास सम्बन्धी सानातिना समस्याहरु समाधान गर्न सम्बन्धित सबैको ध्यान जान र यथोचित अल्पकालीन व्यवस्था हुन जरुरी देखिन्छ ।

Personal Information, Social Media and Privacy

Er. Dr. Nabin Kumar Karn
Team Leader- Cyber Security and Privacy Protection
Huawei Telecommunications (India) Company Pvt. Ltd.

Introduction

Over the past century, the invention and development of the computer and the successive creation of the internet have been among the major accomplishments in terms of communication advancements. These two entities have been used extensively to revolutionize the world in regard to information processing and communication strategies. One of the areas that have recorded significant growth as a result of computing and internet spreads is social media. Social networking has attracted millions of users globally and the numbers continue to grow as more people gain access to computers, mobile phones and the internet. Social medias or networking sites have created avenues through which people can communicate and interact with relative, friends, colleagues and family members around the world. In spite of numerous benefits, social media poses serious security peril and privacy concerns to end users.

Personal Information

Information is one of greatest asset of either any individual. Personal information, also called personal data is any information that relates to identify a specific individual or can be used to distinguish or trace an individual's identity or an identifiable natural person directly or indirectly. Most commonly personal identifiers are name, date of birth, physical address and colour. Besides these, e-mail address, telephone numbers, IP address, bank account numbers etc. are also personal data. These days it is frequently seen that most of people knowingly or unknowingly share their kid’s transcript that contains many personal data, live location, attaching some other people in photo etc. on social media. You need to be careful with how much personal information you reveal online. Sharing your address, phone number, birthday and other personal information can mean you are at a greater risk of identity theft, stalking and harassment. This

includes information you post on social media. Cybercriminals can piece together your identity from information that is publicly available about you, so think about what information you are sharing online. To an identity thief, personal information can provide instant access to financial accounts, credit record, and other assets. If you think no one would be interested in your personal information, think again. Anyone can be a victim of identity theft. Treat your personal information as you would treat your money—protect it and don't leave it lying around for others to take.

Social Media

Social media refers to online and mobile communication technologies that are used by people to engage in interactive dialogue. It is a part of life today. Social networking has changed the way we communicate, do business, get our daily news fix and so much more. If you're not on any of social media platforms today, people will put up a confused expression and ask you, "Why?" And, back in their heads, they're also wondering, "What's wrong with him/her?". Therefore, participating on the different social media platforms is no longer a privilege, but a mandate. If you stay away from them, you lose many of the advantages they offer. That said, does social media offer benefits and benefits alone? Not at all. These platforms also come with a dark side which can damage you in very many ways. Despite the fact that social media has helped people stay in touch regardless of various constraints such as distance, time and financial aspects, there are privacy and security issues that threaten the effectiveness of social media channels. Privacy in this regard refers to personal information that is sensitive, important and inaccessible by other members of the public.

However, social media platforms cannot be classified as good or bad. What makes them helpful or harmful is your usage of them and that depends on who you talk to and how you're using it. Several Pros and Cons of social medias are, some of top pros and cons are listed as:

Pros:

- ➢ Connect to Other People All Over the World
- ➢ Easy and Instant Communication
- ➢ Real-Time News and Information Discovery
- ➢ General Fun and Enjoyment

Cons:

- Privacy Issues
- Social Peer Pressure and Cyber Bullying
- Distraction and Procrastination
- Sedentary Lifestyle Habits and Sleep Disruption

Privacy

Broadly speaking, privacy is the right to be let alone, or freedom from interference or intrusion. Information privacy is the right to have some control over how your personal information is collected and used. With speed-of-light technological innovation, information privacy is becoming more complex by the minute as more data is being collected and exchanged. Social media lacks privacy and exposes users to government and corporate intrusions. Survey conducted in United States shows that 81% of people surveyed feel "not very" or "not at all" secure when using social media sites to share private information. Security and privacy problems emanating from social media are classified into behavioural and technical issues. One of the problems associated with social media is the invasion of privacy. This has been attributed to technological advancements that have made invasion of privacy not only feasible, but also achievable.

Our personal information is safest when you don't share it on social media. Social media will always be a trade-off between connection and protection. The more you share on social media, the more information about your life can be stolen. It's hard to strike a balance. But there are three areas where you can make small changes to protect your personal information on social media: sharing, security, and surroundings.

Some tips to Safeguard Your Privacy on social media:

1. Don't Share Your Live Location or Daily Routines: Sharing photos while you're on holidays can be fun, but those photos immediately alert everyone that you're away from home. Instead, collect photos on the trip and only share once you're back. Also, avoid posting about routines in your daily life. A story about your "daily 6 a.m. workout" tells stalkers where they can find you every morning and lets thieves know when you're away.

2. Don’t Share Identification Numbers: Identification and financial information like your social security number (SSN), driver’s license number, bank account numbers, passport number and transcripts should never make it to a social media site. These can be used immediately for identity theft and more.

3. Share Less in the “About” Section: Social media platforms let you share all kinds of personal information online. But all this information just adds to your online footprint. Just because a field is offered doesn’t mean you need to fill it in.

4. Only Accept Connection Requests from People You Know: You’ve heard it plenty of times, but it’s still true: only accept followers and friend requests from people you know. If you’re building a public persona, consider creating a separate account. Even if you’re careful about what you post, friends can see what others post about you. With a little deduction, any of your friends can quickly find your date of birth and mine your friends list for information about you. Plus, the people behind the fake accounts may use them to organize scams, defraud your friends, and even run blackmail campaigns.

5. Tighten Your Profile's Privacy Settings: It’s easy to leave the default privacy settings on your account. They might be fine if you never share sensitive information, but you should at least review the choices rather than hope for the best.

6. Create Strong, Unique Passwords: Passwords are our first, and sometimes only, line of defense against hackers. It pays to make them as secure as possible. First, follow the basics. Don’t use “password,” your username, or easy-to-find data like your anniversary. Not only are these insecure, but in some instances, they expose personal details—like your birthday or phone number—along with the password.

7. Watch Your Back When Out in Public: You’re at the local coffee shop and want to browse Instagram. What’s the safest way to do it? First off, there's a type of identity theft attack called shoulder surfing, where wandering eyes lurk over your shoulder as you're typing in your password to any social media account. Beware of prying eyes anytime you're using your mobile device to sign-in to any online accounts in public. Secondly, avoid public Wi-Fi, as it’s surprisingly easy for hackers to intercept your connection and collect all the data. A better option is to use a private hotspot from your phone. If you must use Wi-Fi, consider a VPN,

which scrambles the data you send and makes your location untraceable. For any site—but especially when logging in or entering credit card data—always check for an HTTPS connection (often represented by a green padlock symbol).

8. Don't Ignore Software Updates: Some social media risks work because they exploit bugs in your computer, phone, or tablet. You can protect yourself from these types of cyber-attacks by updating to the most recent software, which has stronger code and fewer bugs. Update your operating system, like android, macOS or Windows, as well as your browser, like Chrome, Safari or app. For additional protection, you can also use antivirus and anti-malware software.

The Bottom Line: Protecting Yourself on Social Media

***

We Support You & Your Flight in Nepal

Our services:

1. Prompt obtaining Over Flight and Landing permission.
2. To arrange Ground Handling services.
3. To arrange Hotel accommodation, Catering and Transportation services.
4. Crew, Passengers and Cargo handling services.
5. Security arrangement.
6. Fuel arrangement.
7. Aircraft ferrying.
8. Aircraft chartering.
9. All Other Aviation Related Services.

Royal Himalayan Aviation Pvt. Ltd.
Kathmandu, Nepal
Phone/Fax: + 977 1 4599777
Duty Mobile: +977 9741122888
E-Mail: rhaviation@mail.com.np
Web: www.royalhimalayanaviation.com

We handle professionally.

कायस्थ : केही सन्दर्भहरू

रोशन जनकपुरी

विषयारम्भ

वैदिक शास्त्रीय दृष्टिले कायस्थलाई हिन्दु वर्णाश्रम भित्र राख्न् गाह्रो छ । तर कायस्थ शुरुदेखी नै हिन्दु समाजसंग बस्दै आएका हुन् । शुरुमा यसलाई याज्ञवल्य र गौतम जस्ता कयौं ऋृषिहरुले घृणा र अस्वीकृतिको दृष्टिले देखेपनि आफ्नो बुद्धि विवेक र समाज र शासन दुबैको उपयोगिताको कारण यिनले अन्ततः हिन्दु व्यवस्थाभित्र स्थान बनाउन सफल भए । यसै कारण कायस्थको स्वीकृति शुद्रदेखी क्षत्रीय र ब्राम्हणको समानान्तर परिचय कायम गर्न सफल भएको हो । तपाँईले 'कायस्थ ब्राह्मण' थेगो सुन्नु भएको होला ।

गुप्तकालमा हर्षबर्द्धनको राज्यसत्तामा प्रशासनिक उच्च स्थान यस्का ऐतिहासिकता हो । यसरी नै मुगलकालमा कायस्थहरु मुगल दरबारमा उच्च स्थानमा थिए । अकबरका प्रधानमन्त्री राजा टोडरमल लगायत उच्च पदाधिकारीहरु प्रसिद्ध उदाहरण हुन् । यसै कारण मुगलहरुलाई अपदस्थ गरेर सत्ता कब्जा गर्न सफल अँग्रेज शासकहरु शुरुमा कायस्थहरुलाई मन पराउँदैनथे । तर राज्यसत्ताका अधिकांश क्षेत्रको सबैभन्दा बढी जानकारी तथा दक्ष जनशक्ति कायस्थ अधिकारीहरु नै भएकोले अंग्रेजहरुले धेरै समयसम्म कायस्थबाट दूरी बनाउन सकेनन् ।

१७६५ ई. मा बक्सरको लडाईमा मुगल शासक शाह आलमलाई हराएपछि कम्पनी सरकारले जब बिहार र उडिसाको दिवानी प्राप्त गरे, उनिहरुले राजा सिताब रायलाई दुबै प्रान्तको दिवान नियुक्त गरे । राजा सिताब राय कायस्थ थिए ।

अंग्रेज शासकहरुले सन् १७७२ मा आफ्नो रेगुलेसन लागु गरे । यस रेगुलेसनले एउटा निश्चित सीमासम्म हिन्दु विधि (कानून, नियम)लाई पुनर्स्थापित गर्‍यो । यो रेगुलेसन सन १७९३ मा लागू भयो (द कायस्थ एथ्नोलोजी, मुन्सी काली प्रसाद) । अंग्रेज विद्वानहरुले हिन्दु धर्मशास्त्रहरुको अध्ययन गरे, लेख लेखे । यस स्थितिमा कायस्थलाई हिन्दु वर्णाश्रम भित्र कुन श्रेणीमा राख्ने भन्ने समस्या उत्पन्न भयो । किनभने धर्मशास्त्रहरुमा कायस्थबारे लेखिएको तथा सामाजिक श्रेणीमा कायस्थको उपस्थिति एक अर्काको विपरीत थियो ।

वर्ण व्यवस्थाभित्र एउटा जातिको रुपमा कायस्थको स्वीकृति बाह्रौं शताब्दीसम्म सन्देहास्पद छ । तेह्रौं शताब्दीको औशनस स्मृतिमा कायस्थलाई एउटा जातिको रुपमा उल्लेख गरिएको छ ।

धर्मशास्त्र मनुस्मृतिमा कायस्थको उल्लेख छैन । यसका टीकाकार मेधातिथि र कुलुकभट्टले पनि आफ्ना टीकाहरुमा कायस्थको उल्लेख गरेका छैनन् । तर स्मृतिमा एउटा करण समुदायको उल्लेख भने पाइन्छ । स्मृति अनुसार लेखकहरुको जाति विशेषलाई करण भनिएको छ । मनुस्मृतिको अध्याय १० श्लोक ८ र १० अनुसार वैश्य पुरुष शूद्र स्त्रीको कन्यासंग बिहा गरेर जन्माएको सन्तानलाई करण भनिएको छ । यिनै ग्रन्थको आधारमा त्यतिबेला कायस्थलाई करण मानिएर शुद्र कोटिमा राखियो । (en.wikipedia.org/wiki/kayasthas) । सम्भवतःयसै आधारमा हर्बर्ट होप रिजले र कोलब्रुक जस्ता अँग्रेज विद्वानहरुले समेत कायस्थलाई शुद्र नै माने । तर यो कायस्थहरुको सामाजिक हैसियत र प्रतिष्ठा विपरीत थियो । कायस्थहरुले यस निर्णयको विरुद्ध कोर्टमा अपील गरे, तर कोलकाता हाईकोर्टले पनि कायस्थहरु शुद्र नै हुन भन्ने पक्षमा फैसला दियो । (kayasthcharitabletrut.com/ Shyamvihari lal saksena.)

रोचक तथ्य के छ भने मनुले जातिको रुपमा कायस्थको पहिचान नगरेपनि लेखकवृत्तिसंग जोडिएको पेशागत समूहको रुपमा मनुस्मृतिमा अनेक ठाउँमा उल्लेख गरेका छन् ।

उन्नाइसौँ शताब्दीको प्रारम्भमा धर्मपाल नाम व्यक्तिले सम्पादन गरेको 'द ब्यूटीफुल ट्री' नामक पुस्तकमा तत्कालीन बंगाल र बिहारको शिक्षा र सरकारी विद्यालय सम्बन्धी विविध सर्वेक्षण संकलित छ। यस सर्वेक्षण अनुसार त्यतिबेला भारत बिहारको सितामढी जिल्लामा बढी छात्र शूद्रहरु रहेको तथा शूद्रहरु मध्ये कायस्थ छात्रहरु सबैभन्दा बढी रहेको देखाइएको छ । त्यतिबेला तिरहुत क्षेत्रको विद्यालयहरुमा बांग्ला, हिन्दी, उडिया, संस्कृत, फारसी र अरबी भाषाका विद्यालयहरु थिए । तर सन् १८०० देखी १९००को अवधीमा अंग्रेजी शासनकालमा पारम्परिक कृषि र उद्योगको आधार भत्किँदै गएपछि पाम्परिक शिक्षाको आर्थिक आधारपनि बिस्तारै समाप्त हुँदै गयो । यसपछि पारम्परिक विद्यालयहरुको विषय अँग्रेजहरुले बनाएका स्कूलहरुले लिन थाले । अब छात्र र शिक्षकहरुमा द्विजहरुको अनुपात बढन थाल्यो, र शुद्रहरुको संख्या घट्दै गयो । यसै बेला धार्मिक वर्णाश्रमको आधारमा विभाजित समाजलाई झन् विभाजित गर्न अंग्रेजी सरकारले मनुस्मृतिलाई पुनः प्रचारित गर्न थाल्यो। हिन्दु समाजमा जातिहरुको स्तरीकरण इतिहासमा कयौं पटक भएको हो । आफ्नो स्वार्थ सिद्धिको लागि ब्रिटिस शासकहरुले यसैलाई निरन्तरता दिए । यसै क्रममा एक पटक कायस्थहरु शुद्रको कोटिमा पारिएका थिए भने अर्को पटक ब्रिटिस अदालतले कायस्थलाई द्विज घोषित गर्यो । शास्त्रीय आधारमा कायस्थको वर्णमा अहिलेपनि प्रश्न यथावत् नै रहेपनि (र यस्को हलपनि छैन) । यथार्थमा कायस्थ वर्णाश्रम व्यवस्था अनुकूलको जातियभन्दा विपरीत पेशागत वर्गीय समुदाय हो ।

हिन्दु धर्मशास्त्र अनुसार शुद्रहरुको निम्ती उच्च पदमा नियुक्ति बर्जित थियो । (वीरमित्रोदयव्यावहाराध्याय, आलोक वर्मा) त्यसैले राज्यसत्ताको शीर्षमा प्रतिस्पर्धी केही अन्य कथित उच्च जातिहरुले तत्कालीन सर्वेक्षणहरु तथा केही पौराणिक आचार्यहरुको मतलाई आधार बनाएर कायस्थलाई स्थायीरुपमा शूद्र

घोषित गराउनका निम्ती सन १८७३ मा कोलकाता हाई कोर्टमा मुद्दा दायर गरे। यो थाहा पाउने बित्तिकै बंगाल, बम्बई र संयुक्त प्रान्त (हालको उत्तर प्रदेश)का कायस्थहरुले यस्को विरोध गरे। उनिहरुले राज्यसत्ता र समाजमा आफ्नो हैसियत र उपस्थितिको ऐतिहासिक साक्ष्य जुटाए र न्यायालयमा पेश गरे। यस पछि सन् १८७७ मा कायस्थलाई शुद्र घोषित गर्ने भनेर अन्य उच्च जातिहरुले गरेको अनुरोध न्यायालयले खारेज गरिदियो। यसै आधारमा अंग्रेजी शासनको जनगणनामा कायस्थलाई शुद्रको कोटीमा राखिएन। कायस्थ मेधावी र अक्षरजीवि तथा राज्यसत्ताको निम्ती उपयोगी त थिए नै। मुगलकालमा पारसी र अरबीमा पोख्त भएजस्तै छिटै र सजिलै उनिहरुले अंग्रेजी भाषामा पनि दक्षता हासिल गरे। उनको निम्ती अनुकूलता के थियो भने त्यतिन्जेल सम्म पनि अधिकांश पारम्परिक ब्राह्मणहरु विगतको अरबी, पारसी र उर्दू जस्तै अँग्रेजी भाषाप्रति घृणाभाव र उदासीनता पालेका थिए र सँस्कृतको श्रेष्ठता वरिपरी नै घुमीरहेका थिए।

मध्ययुगको सल्तनत र मुगलकाल (१२०६-१५२६ र १५२६-१७०७)मा पनि कायस्थहरु आफ्नो उपयोगिता कायम राखेका थिए। अकबरका प्रधानमन्त्री टोडरमल बारे माथी नै चर्चा गरियो। अकबरको राजस्व नीतिको जग टोडरमलले नै बसालेका थिए। एउटा मान्यता अनुसार टोडरमलले गीतालाई पारसी भाषामा अनुवाद गरेका थिए। राजा टोडरमलले पटनाको नौजर घाटमा स्थापित गरेका चित्रगुप्तको कालो ढुंगाका भव्यमूर्ति अहिलेपनि छ।

मुगलकालमा कायस्थहरुले सरकारी राजस्व तथा जग्गा जमिनको लेखाजोखा राख्ने गर्थे। यसै क्रममा उनिहरुले प्रयोग गर्ने लीपिले कैथी लिपी (काइती, कायस्थी लीपि आदि)को नामबाट प्रसिद्धि पायो। अशोक बर्मा लिखित 'कायस्थों की सामाजिक पृष्ठभूमि' नामक शोध ग्रन्थमा कैथी लिपिको उद्‌भव सोह्रौं शताब्दी भनिएको छ। कैथीलिपि देवनागरी लिपिकै विशिष्ट लेखनशैली (कर्सिभ राइटिङ्ग स्टाइल) हो। यद्यपि लेख्दालेख्दै केही अक्षर र अंकले आफ्नै विशिष्ट रुप ग्रहण गरेको देखिन्छ।

प्राचीन हिन्दु धर्मशास्त्रहरुमा कायस्थलाई वर्णाश्रम भित्र स्थान नदिइएपनि प्राचीनकाल (ई.पू. ६०० देखी ई.१२०६सम्म)मा समाज र राज्यसत्ता दुबैमा उनिहरुले सम्मानजनक स्थान प्राप्त गरका थिए। त्यतिबेला कायस्थहरु लेखक र गायक त हुने नै गर्थे, कैयौं प्रदेशमा उनिहरु शासकपनि थिए। भारतवर्ष (दक्षिण एसिया)मा मुहम्मद गजनीले आक्रमण गर्नेबेला अफगानिस्तानमा उनलाई रोक्न खोज्ने तत्कालीन राजा जयपाल कायस्थ थिए। कल्हणको राजतरंगिणीका अनुसार त्यतिबेला कश्मीरको शासकहरु मातहत कायस्थहरु उच्चपदमा कार्यरत थिए। आठौं शताब्दीमा कश्मीरमा ललितादित्य मुक्तापीड शासन गरिरहेका थिए।

चौथो शताब्दीमा गुप्त साम्राज्य अन्तर्गत पहिलो पटक आर्यहरु, कायस्थहरु र ब्राह्मणहरुको बस्ती (कालोनी) बसालियो। गुप्त शासकहरुले यस कार्यमा कायस्थहरुको सहयोग लिए।

लेखक कायस्थ

कायस्थलाई वर्णाश्रम बाहिरको भनेर केही ऋषिहरुले घृणा गरेपनि कायस्थको लेखक परिचय प्राय: सबैले स्वीकार गरेका छन् । केही ऋषीहरुले कायस्थलाई उपयोगी तथा सत्ताको निम्ती अनिवार्य पनि भनेका छन् । मिताक्षरा टीकामा विज्ञानेश्वरले कायस्थको व्याख्या यसरी गरेका छन् : **'कायस्था: लेखका गणकाश्च'** अर्थात् लेखक र गणक कायस्थ । संस्कृतको शब्दकल्पद्रुममा कायस्थलाई लेखकवर्ग भनिएको छ । मिताक्षरामा त कायस्थलाई पवित्र साहित्यमा दक्षपनि भनिएको छ । आठौँ शताब्दीमा विद्यमान (८५० ई.) मनुस्मृतिका टीकाकार मेधातिथिले टीकामा राजाबाट प्रदान गरिएको भूमि आदिका शासन कायस्थको हातले लेखिएको मात्र प्रमाणित मानिन्थ्यो भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।

गुप्तकालमा सरकारी राजस्वको लेखाजोखा राख्ने सबैभन्दा उच्च पदलाई प्रथम कायस्थ वा ज्येष्ठ कायस्थ भनिन्थ्यो । (प्राचीन भारतका राजनैतिक इतिहास, हेमचन्द्र रायचौधरी) । विशासदत्तकृत मुद्राराक्षस नाटकमा शासनको पत्र सुन्दर अक्षरमा लेखाउनलाई चाणयक्यले कुनै शकटदास नामक कायस्थलाई बोलाएको चर्चा छ । शकटदासलाई राक्षसको सखा भनिएको छ । (मुद्राराक्षसको हिन्दी अनुवाद, भारतेन्दु हरिश्चन्द्र)

कायस्थ : पञ्चम वर्ण

हुन त कायस्थको वर्णसम्बन्धी विवाद पौराणिक नै हो । तर त्यतिबेला वर्ण वा जातिय अनुशासन जड र बाध्यकारी नहुनु तथा वर्ण परिचय अधिकांशत: कर्ममा आधारित हुने गरेकोले यसले विवादले कायस्थको निम्ती राज्यसत्तामा अवसर र हैसियतमा खासै प्रभाव पारेको थिएन । कायस्थको सामाजिक र अवसरलाई नै प्रभावित गर्नेगरी विवाद भारतमा ब्रिटिसकालमा शुरु भएको हो ।

हिन्दु धर्मशास्त्रहरुमा चतु:वर्णमा अँटाउने सबैलाई आर्य भनिएको छ । यस अन्तर्गत नपर्नेहरुलाई दस्यु, मलेच्छ, ब्रात्य आदि भनिएको छ । समाजमा रहेको तर वर्ण व्यवस्थाभित्र नअँटाउने तर समुदायगत रुपमा अस्वीकारपनि गर्न नसक्ने दस्यु जस्ता गैरवर्णाश्रमी मूलहरुकै निम्ती नै सम्भवत: पञ्चम वर्णको यदाकदा प्रयोग गरिएको हो । मनुस्मृतिले 'पञ्चम वर्ण हुँदैन' भनेर दृढता व्यक्त गरेपनि यस्ता समुदायको सामाजिक उपस्थितिलाई अस्वीकार गर्ने स्थिति नरहेको कारण नै कयौं धर्माचार्यहरुले अनिच्छापूर्वक भएपनि पञ्चम वर्णको संज्ञा दिएका बुझ्न गाह्रो छैन ।

कायस्थहरुले स्वयं 'चित्रगुप्त पुराण'लाई पञ्चम वेद र आफूलाई पञ्चम वर्ण भनेका छन् । पुराणहरुमा कुनैमा कायस्थलाई क्षत्रीय र कुनैमा ब्राह्मण समेत भनिएको छ । एकजना प्रसिद्ध संस्कृतिविद् भगवतशरण उपाध्यायको मतमा कायस्थहरुमा केही निश्चितरुपमा ब्राह्मण छन् । (भारतीय समाज का ऐतिहासिक विश्लेषण) । केही इतिहासकारहरुले कायस्थलाई वैश्यको उपजाति र केहीले शुद्र समेत मानेका छन् । (प्राचीन भारतका सामाजिक इतिहास, जयशंकर मिश्र) । एउटा मत अनुसार वैदिक विदुषी गार्गी शुद्र वर्णकी थिइन । वैदिक ऋचा निर्माण गर्ने विदुषी शुद्र हुनसक्छन् भने ज्ञानगुन र लेखपढ गर्नसक्ने कायस्थहरु शुद्र हुनुपनि कुनै अस्वाभाविक होइन ।

कायस्थ : जाति वा समुदाय

दसौं शताब्दी पूर्व कायस्थ एउटा जातिको रुपमा स्वीकृत थिएन । स्पष्टतः लेखकहरुको समूहको रुपमा परिचित थियो । राज्यसत्ताको आवश्यकता पूरा गर्न समाजमा विविध वर्णका मानिसहरु लेखन कार्यमा थिए र यिनलाई लेखक भनिन्थ्यो । जुनसुकै वर्णका भएपनि लेखन कर्मको कारण पेशागतरुपमा यिनीहरु एउटा समूहको रुपमा परिचित थिए । बौद्ध धर्मको प्रभावको कारण वर्णव्यवस्थामा अत्यन्त शिथिलता थियो । शंकराचार्यको "धर्म दिग्विजय" अभियानले खुकुलो वर्णव्यवस्थालाई फेरी कस्यो । शंकराचार्यले बौद्ध धर्मलाई पराजित गरेर हिन्दु वर्णाश्रमलाई फेरी स्थापित गरे । यस्तोमा ऐतिहासिकरुपमा नै विविध वर्णबाट लेखन पेशामा आएकाहरु एउटा फरक सामाजिक समूहको रुपमा देखिए । उनिहरु विविध कारणवश आफ्ना पुराना वर्णमा अँटाएनन् र सामाजिक चिन्तकहरुले उनिहरुलाई कायस्थ घोषित गरे । यस्तो किन भएको हो भने लेखन कर्ममा लागेकाहरुलाई पहिलेपनि कायस्थ नै भनिन्थ्यो । 'प्राचीन भारत का सामाजिक इतिहास'का लेखक जयशंकर मिश्रले पनि कायस्थलाई एउटा समुदाय मानेका छन् । यसरी दसौं शताब्दीपछि कायस्थ पेशागत वर्गीय समुदायभन्दा भिन्न एउटा जन्मजात जातिमा परिणत भयो । बाह्रौ शताब्दीको औशनस स्मृति र व्यास स्मृतिमा पहिलो पटक कायस्थलाई एउटा जातिको रुपमा स्वीकारिएको छ । भगवतशरण उपाध्यायले आफ्नो 'भारतीय इतिहास का सामाजिक विश्लेषण' (पृष्ठ ११९)मा लेख्छन् :

"विदेशी आक्रमणहरुको चोट र जैन, बौद्ध र वैष्णव धर्महरुको वर्णवर्जित पद्धतिको प्रभावबाट ब्राह्मण धर्मविधान पनि सर्वथा अक्षुण्ण रहन सकेन । समाजको वर्णव्यवस्था धेरै नै खुकुलो भैसकेको थियो । यसैबेला शंकर र कुमारिलले सम्पूर्ण देशमा भ्रमण गरेर व्याख्यान दिएर बौद्धहरु र जैनहरुलाई थिलथिलो पारे । उनिहरुले 'संघधर्म'को उच्छेद गरेर प्रव्रजितहरुलाई फेरी गृहस्थीमा फर्काए । कायस्थ आदि अनेक वर्ग सम्भवतः यसै सामाजिक पुनरावर्तनका परिणाम हुन्, जो आजसम्म चतुर्वणमा आफ्ना स्थान प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । यद्यपि यिनीहरुमा केही निःसन्देह ब्राह्मण र क्षत्रिय छन् ।" उपाध्यायको यस मतले कायस्थलाई अन्ततः यथार्थमा राज्य र समाजको आवश्यकता अनुसार विविध वर्णहरुबाट बनेको पेशागत समुदाय नै सिद्ध गर्छ । यसै कारण पौराणिककाल देखी वर्तमानसम्मका विविध साहित्यहरुमा वर्णाश्रमभन्दा बाहिरको स्थितिले कायस्थलाई शुद्र तथा शासन र सामाजिक उपयोगिता तथा अक्षरजीविताले वैश्य, क्षत्रिय र ब्राह्मण समेतसंग समतुल्य स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

कातिब-अस्त

माथुर कायस्थ एसोसिएसन, मुम्बईका प्रेसिडेन्ट कृष्णमुरारीले आफ्नो ब्लागमा 'कायस्थ क्षत्रिय या शुद्र' नामक लेखमा रोचक चर्चा गरेका छन् । आफ्नो लेखमा उनले सन् १९०० ई.को उर्दू फारसीमा लेखिएको 'अकुअम-अलहिन्द' नामक पुस्तक चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकको अनुसार भारतमा सल्तनतकालको एउटा शासक सिकन्दर लोदी (शासनकाल १४८९-१५१७ मृत्युसम्म)ले हिन्दु युवकहरुलाई अरबी र फारसी सिकाउनका निम्ती आगरामा एउटा स्कूल खोलेको थियो । यस विद्यालयका छात्रहरुलाई 'कातिब'

भनिन्थ्यो । कातिबको अर्थ लेखक हुन्छ । कृष्णमुरारीको विचारमा यो कातिब नै बिग्रेर कैथ, काइत र कायस्थ भयो । शासकीय कामहरुको नियुक्तिमा कातिबहरुलाई प्राथमिकता दिइन्थयो । शेरशाह सुरी (१४८६-१५४५)ले आफ्नो पाँचवर्षको छोटो शासनकालमा कातिबहरुलाई शासन व्यवस्थामा महत्वपूर्ण स्थान दिएका थिए । यसै बेला कयौँ हिन्दु कायस्थहरु धर्म परिवर्तन गरेर मुस्लिम भए । आगरा स्कूलबाट पढेकाहरुलाई 'कातिब-अस्त' भनिन्थ्यो । यो कातिब अस्त बिग्रेर 'काय-अस्त' र अन्ततः 'कायस्थ' भएको अनुमान गर्नेहरुपनि छन् । त्यतिबेला कातिब भन्नुको अर्थ आगरा स्कूलबाट उर्दू फारसी पढेको बुझिन्थ्यो ।

कायस्थ : चित्रगुप्तको सन्तान

तर यी सबै तथ्यहरु कायस्थको ऐतिहासिकता मात्र हुन् । कायस्थको उद्‌भवको प्रश्न यथावत नै रहन्छ । कायस्थहरु चित्रगुप्तलाई आफ्नो प्रथम पुरुष (ईष्ट देव, कुल पुरुष) मान्छन् । ब्रह्माको कायाबाट चित्रगुप्तको उत्पत्ति भएकोले उनलाई कायस्थ भनिएको तथा उनै चित्रगुप्तका बाह्र भाई छोराहरुबाट कायस्थको विस्तार भएको भन्ने पौराणिक कथाहरु प्रचलित छन् । आफूलाई हिन्दु पौराणिकता संग देखाएर गर्व गर्ने सामान्य कायस्थजन यस कथा माथी विश्वास गरेर चित्रगुप्तलाई कुल पुरुष मानेर पूजा गर्छन् ।

तर समाजशास्त्रीय दृष्टिले प्रश्न यथावत रहन्छ । कुनैपनि जाति कुनै व्यक्ति विशेषबाट जन्मिएको विश्वास गर्नु सामाजिक ईतिहासको दृष्टिले अवैज्ञानिक र अतार्किक हो । जातिहरुको विकास सम्बन्धी ऐतिहासिक तथ्यहरुले यसलाई स्वीकार्दैन । पहिला सामाजिक आवश्यकताको आधारमा शैल्पिक समूहहरु र शैल्पिक ज्ञानको एउटा पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण र त्यसपछि समाजमा जन्मको आधारमा जातिहरुको विकास भएको तथ्य सामाजिक इतिहासको अध्ययनबाट बुझिन्छ ।

पहिला मानिसले खेती गर्न सिके । यस कारण सबैभन्दा पहिले शारिरिक श्रमिकहरुको आवश्यकता भयो । त्यसैले सबैभन्दा शुरुमा ब्राह्मण र दासहरु (श्रमिकहरु) समाजमा देखा परे । यसरी नै बढीभन्दा बढी कृषि उत्पादन तथा कृषि कार्यलाई सहज र गतिशील बनाउन सहयोगी साधनहरुको आवश्यकता भयो । मानिसले प्राविधिक ज्ञानको विकास गरे । अनि समाजमा काठको काम गर्ने, फलामको काम गर्ने जस्ता विविध प्रकारको शैल्पिक समुदायको विकास भयो । यसरी काठको काम गर्ने बढई (सिकर्मी र डकर्मी), लोहा(फलाम)को काम गर्नेलाई लोहार (कामी) भनियो । जब प्रारम्भिक मानवीय समुदायहरुले सत्ताको विकास गरे तथा अतिरिक्त बचत (सरप्लस सेभिङ्गस)को कारण समाजमा श्रमिक समुदायमाथी शासन गरेर खाने र भोग विलास गर्ने समुदायको विकास भयो, समाजमा स्थायीरुपमा राजा, महाराजा र शासनको रक्षा गर्ने देवताहरु तथा उनिहरुको दैवीय औचित्य पुष्टि गर्न कर्मकाण्डीय ब्राह्मण समुदायहरु जन्मे । यसरी नै श्रमिक समुदायले गरेको उत्पादन र भोगविलासको साधन शासकीय वर्गसम्म पुऱ्याउने प्रक्रियामा प्रारम्भिक पण्य (बजार)हरु जन्मे । बौद्ध धर्मको विकास तथा यस्ले राज्याश्रय पाएर फलिफुली रहेको बेला व्यापारिक संघ (मण्डी, गिल्ड)को विकास भएको तथ्यप्रति इतिहासकारहरु सहमत देखिन्छन् (हेमचन्द राय चौधरी, प्राचीन भारतका इतिहास र देवीदत्त चट्टोपाध्याय, भारतीय दर्शनमे क्या जीवित है क्या मृत) ।

बुद्धको जीवनकालमा मगध र काशीमा व्यापारिक संघहरुको राम्रो विकास भएको देखिन्छ । यसै क्रममा सुनको काम गर्ने सुनार र हीराको काम गर्ने जौहरीहरु जन्मे । यस चर्चाको उद्देश्य, पहिले सामाजिक आवश्यकता अनुसार काम जन्मेको तथा पछि त्यसै शैल्पिक विशिष्टता अनुकूल जन्मको आधारमा वर्ण र जातिय परिचयको विकास भएको तथ्यसंग तादात्म्य स्थापित गर्नु हो । वेद र पुराणहरुमा सृजित चातुवर्ण्य भित्र कायस्थ नपर्नुको रहस्य यसैभित्र लुकेको छ । यस्को कारण के हो भने चातुवर्ण्यको व्यवस्था भैरहेको बेला अक्षरको विकास भएको थिएन । प्रारम्भिक समाजलाई पनि लेखपढ आवश्यक थिएन, त्यसैले समुदायभित्र लेखपढ गर्नेपनि थिएन । यसै कारण प्रारम्भिक जातिहरुमा कायस्थको उल्लेख छैन । जब अक्षरको विकास भयो र समाज र राज्यसत्ताको आवश्यकता अनुकूल अक्षर चिन्ने र लेखपढ गर्ने समुह समाजमा देखापर्‍यो, अनि यस समुदायले शुरुमा शैल्पिक विशिष्टताको आधारमा र पछि जन्मजात जातिय समुदायको रुपमा 'करण' (करन) र कायस्थादि परिचय प्राप्त गर्‍यो । पौराणिक गाथाहरुमा प्रारम्भिक आर्य ऋृषिहरुले कायस्थसंग घृणा गरेको देखिन्छ । यसले कायस्थहरु गैर आर्य समुदायबाट आएको सम्भावनालाई बल दिन्छ । कायस्थहरुलाई पञ्चम वर्ण भन्नु र उनिहरुले स्वयं चित्रगुप्त पुराणलाई पञ्चम वेद भन्नु आदिले कायस्थहरु आफ्नो योग्यताको बलमा आफूलाई हिन्दु समुदायमा स्थापित गराउन सफल भएको तथ्यलाई बल प्रदान गर्छ ।

हिन्दु शब्द साँस्कृतिक भन्दापनि भौगोलिकविशेष शब्द हो । ईसापूर्व तेस्रो- दोस्रो शताब्दीतिर सिन्धु नदीभन्दा पश्चिमका यवन र पारसी (ईरानी)हरुले सिन्धुभन्दा पूर्वको भागलाई सिन्ध र सिन्धी भन्थे । फारसीमा 'स'को उच्चारण 'ह' हुने गर्छ । त्यसैले 'सिन्ध' 'हिन्द' र सिन्धी हिन्दीमा परिणत भयो । पछि यसैबाट साँस्कृतिक अर्थमा हिन्दु शब्द विकसित भयो । वस्तुतः अहिलेको हिन्दु धार्मिक समुदाय प्राचीनकालीन वैदिक ब्राह्मण, बौद्ध, जैन र मध्यकालीन भागवत्, शैव, शाक्त, वैष्णव, लोकायत (लोक परम्परागत ग्रामीण र भौतिकीय चेतना र चलनबाट विकसित मत) आदि कयौँ धार्मिक र साँस्कृतिक समुदायको मिश्रण हो । मानव विकासको प्रारम्भिककाल देखि नै दक्षिण एसियाली भुगोलको मानवीय समुदायहरुसंग अन्य क्षेत्रबाट आएका समुदायको संघर्ष, अन्तर्विरोध र अन्तर्सम्बन्धको कारण सहकार्य र अन्तर्घुलन हुँदै आएको छ । वैदिककालदेखी मध्यकालसम्मका पौराणिक ग्रन्थहरुमा यवन, मलेच्छ र पर्सियन (ईरानी)हरुको उपस्थिति यसैको प्रमाण हो । यस फरक समुदायहरु बीचको सहकार्यले सामाजिक, धार्मिक र साँस्कृतिक तथा राजनैतिकरुपमा समेत समुदायगत तथा चेतनाको स्तरलाई प्रभावित गर्नु स्वाभाविक नै थियो । वैदिककालको बहुदेववाद पौराणिक कालमा दार्शनिकस्तरमा एकदेववाद प्रभावशाली हुँदैजानु यसैको परिणाम हो । यस सहकार्यमा फरक ज्ञान भएकाहरु प्रारम्भिक समुदायभित्र समाहित भएको तथा आफ्नो उपयोगिता तथा विशिष्टता अनुसार समाज र राज्यसत्तामा स्थान ओगट्न सफल भएका कयौँ उदाहरणहरु छन् । कायस्थहरुको एउटा हिस्सा यस्तोपनि हुन सक्दछ । यस्तो किन भनियो भने कायस्थ दक्षिण एसियामा सबै भूगोलको राज्यसत्ता तथा समाजमा ऐतिहासिक काल देखि नै पाइन्छन् । विशिष्टता के हो भने सबै ठाउँमा कायस्थ लेखपढ र यससंग सम्बन्धित राज्यको प्रशासनिक कार्यमा देखिन्छन् । बजारको विकास भएपछि कायस्थहरु व्यवसायीहरुको हिसाब किताब लेखपढ गर्ने काममापनि देखिए ।

शिक्षक, मास्टर, दिवान (देमान), पटवारी, मुन्सी आदि लेखपढसंग जोडिएका कायस्थको पेशागत परिचिय यसैका परिणाम हुन् ।

यति भनि रहँदा अक्षरको विकास भएपछि कायस्थ प्राचीनकालीन अक्षरजीवि समुदाय हो भन्ने तथ्यमा दुईमत हुनसकिँदैन । ईसापूर्व दोस्रो शताब्दीको याज्ञवल्कय स्मृतिमा कायस्थलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ : "**पिड्यमानाप्रजारक्षेत् कायस्थै ऽचविशेषतः**" । ईतिहासकार जयशंकर मिश्र साहित्यिक दस्तावेजहरुमा यसलाई कायस्थबारे प्राथमिक मान्छन् । यसरी नै डा. धर्मवीर भारतीले 'हिन्दी की आत्मा' नामक पुस्तकमा श्रीराम गोयलको 'प्राचीन भारतीय अभिलेख ग्रन्थ'लाई उद्धृत गर्दै मथुराबाट प्राप्त एउटा कुषाणकालीन बुद्धको प्रतिमाको चर्चा गरेका छन्, जस्लाई कुनै कायस्थको श्रीमतिले बनाउन लगाएकी थिईन । यस प्रतिमामा कायस्थ शब्द कुँदिएको छ । कायस्थ बारे सम्भवतः यो प्राचीनतम् साक्ष्य हो ।

चातुर्वण्यको मिथ र कायस्थ

मिथकथाहरु र पुराणहरु दक्षिण एसियाका अनौपचारिक सामाजिक इतिहास हुन् । ब्रह्म र वर्ण बारे मिथ ऋगवेदको पुरुष सुक्त, नासदिय सुक्त र हिरण्यगर्भ सुक्तमा सर्वशक्तिमान अज्ञात पुरुषको अवधारणामा आधारित छ ।। ऋगवेदको यस सर्वशक्तिमान अज्ञात पुरुषलाई यजुर्वेदमा ब्रह्म र वर्णको रुपमा व्यापकता र विस्तार दिइएको छ । यिनै सुक्त र सूत्रहरुलाई पुराणहरुमा मिथकथाको सहयोगले व्याख्या र औचित्यता दिइएको छ । धर्मको आवरणमा प्रतीकात्मक शैलीमा लेखिएका यी मिथकथाहरु पुराणहरुमा प्रारम्भिक समाजको श्रुति र स्मृति काल्पनिक कथा तथा प्रतीकात्मक शैलीमा लेखिएको छ । यी पुराकथाहरुलाई इतिहासको कसीमा प्रमाणित गर्न सकिँदैन, तर यस्ले प्राचीन समाजको जीवनशैली बारे जान्न मोटो तवरले सहयोग अवश्य गर्छ । यी कथाहरुमा वर्णित भूगोल तथा सामाजिक समुदायहरु, जातिहरु समगमा प्राचीन समाजबारे प्रारम्भिक जानकारी दिन्छ । केही इतिहासकारहरु ऋग्वेदको पुरुष सुक्तमा ब्रह्मको मुख, भुजा, उरु र गोडाबाट क्रमशः ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रको जन्मभएको चातुवर्ण्यको वर्णनलाई तत्कालीन समाजको यस्तै प्रतीकात्मक वर्णन मानेका छन् ।

सामाजिक जटिलता बढदै गएपछि समाज र तत्कालीन राज्यसत्तालाई व्यवस्थित र अनुशासित गर्न विशिष्ट शिल्पमा दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्‍यो, र विविध वर्णभित्रबाट (र वर्णाश्रम बाहिरबाटपनि) अक्षरजीवि समूह देखा पर्‍यो । जब लेखनकर्म वा अक्षरसंग जोडिएको समुदायको शिल्पयुक्त पुस्ताहरु उत्पादन हुन थाल्यो र उनिहरु समाजमा आफ्ना पूर्व वर्णभन्दा भिन्न देखिन थाले । निश्चितरुपमा त्यसपछि मात्र अक्षरजीवि समुदायको वर्ण के हुने ? भन्ने बहस शुरु भएको हुनसक्ने सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । लेखन कार्यसंग जोडिएको समुदायको परिचय चिन्हको रुपमा मसीपात्र र कलम सहितको चित्रगुप्तको प्रतीक निर्माण त गरियो, तर यस्को वर्णको प्रश्न विवादग्रस्त देखिन्छ । विवाद भएकै कारण, याज्ञवल्क्य, गौतम र मैत्रेयी जस्ता ऋषिहरुले कायस्थ बारे निर्णय दिनुपरेको हो । यसै कारण ईसापूर्व दोस्रो शताब्दीतिरको

मनुस्मृतिमा 'जन्मना जायते' (जन्मजात) जातिको रुपमा कायस्थको उल्लेख छैन । अझ त्यतिबेला त कायस्थहरुले भने जस्तै पञ्चम् वर्णको दावीलाई मनुले दृढतापूर्वक अस्वीकार गरेका छन् ।

"ब्राह्मणः क्षत्रीयो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्तीति पञ्चमः ॥१०४॥"

(मनुस्मृति)

आफ्नो वृत्तिकर्मको कारण कायस्थ शुरुदेखी नै शासनकेन्द्रमा सँधै उच्चाधिकारी पदमा विराजमान रहँदै आएको छ । यसै कारण सत्ताशीर्षमा रहेका सत्ताको सहयोगी अन्य अभिजात्यवर्गहरुको कायस्थप्रतिको प्रतिस्पर्धी भाव रहनुपनि स्वाभाविक हो । केही धर्माचार्यहरुले यसैकारण कायस्थप्रति कटुतापुर्ण अभिव्यक्ति दिएको सम्भावनालाई पनि इन्कार गर्न सकिन्न । कायस्थहरु आर्येत्तर कलमजीवि वा अक्षरजीवि समुह भएको तथा आफ्ना क्षमताको बलमा राज्यसत्ता र समाजमा स्थान बनाएका सम्भावनापनि त्यतिकै छ । तथ्य जे भएपनि कायस्थहरु अक्षरजीवि भएको तथा उनको वर्ण बारे विवाद शुरुदेखी नै रहँदै आएको हो ।

तत्कालीन समाजमा ब्राह्मण र क्षत्रीयवर्ण शासकवर्ग तथा वैश्य मध्यमा तथा शुद्र शासकको सेवक वा शासितवर्ग थियो । यस्तोमा शासनमा जतिसुकै माथिल्लो तहमा र सामाजिक हैसियतमा जतिसुकै उपयोगी रहेपनि धर्म प्रेरित संरचनामा प्रतिष्ठा र अग्रताको निम्ती शासकवर्ग भित्र पर्नु आवश्यक थियो । मनुको उक्ति उनिहरुको मार्गमा घाँडो बनेर रहँदै आएको थियो । सम्भव छ, यसै कारण मुगलकालमा ' कायस्थसंस्कार प्रकाश'मा ब्रह्माको मुखबाट कायस्थलाई पञ्चम वर्ण भन्न लगाइएको हो ।

"कायस्थः पञ्चमो वर्णो नतु शूद्रः कथचन ।
अतो भयेयुः संस्कारा गर्भाधानादयो दश ॥४॥ "

(कायस्थसंस्कार प्रकाश)

यद्यपि 'कायस्थसंस्कार प्रकाश'को यो धारणा 'शब्द कल्पद्रूम'मा आधारित छ । 'शब्द कल्पद्रुम'मा भनिएको छ :

"कायस्थ क्षत्रियों वर्णों न तु शुद्रय कदाचन । अतोभवेथुसंस्तरा गर्भाधानादिकोदश ।" (शब्दकल्पद्रुम विज्ञान)

(कायस्थ क्षत्रीय वर्ण छ, शूद्र कदापि होइन, किनभने यिनीहरु उच्च एघारवटा गर्भानादि संस्कारको पालन गर्छन् ।)

अन्तिम कुरा

यी समग्र तथ्यहरुको अध्ययनबाट के बुझिन्छ भने सामाजिक संरचनामा हुने परिवर्तन तथा विविध राज्यसत्ताको उत्थान र पतन तथा समाजका सबै श्रेणीमा उपयोगिताको कारण कायस्थलाई ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य र शुद्र सबै भनिएको छ । तर यथार्थ के हो भने आफ्नो योग्यता तथा क्षमताको कारण कायस्थ राज्यसत्ताको प्रशासन तथा शिक्षाको क्षेत्रमा सँधै अग्रपंक्तिमा रहँदै आएको छ । कायस्थ जातिको यो विविधता अँग्रेजकालमा पनि पाइन्छ ।

अन्तिम कुरा के हो भने वर्णाश्रमभित्रको स्थान वा द्विजत्वको निम्ती शास्त्रीय दावी समाजशास्त्रीय दृष्टिले हास्यास्पद् कलाबाजी मात्र हो । त्यसैपनि द्विजत्व आफुमा भ्रमबाहेक अरु केही होइन । मानवीयतामा गर्व गर्नु वर्तमान युगको चेतना हो, भने वर्णाश्रम, जाति तथा पुर्खाहरु प्रतिको निरपेक्ष गर्व पुरातन संकीर्णता र पश्चगामी चिन्तन हो । हाम्रा पुर्खा वा पुस्ताहरुमा राम्रा र नराम्रा दुबै कार्य गर्नेहरु छन् । वर्ण, जाति वा पुर्खामा होइन, जनहितमा अथवा लोककल्याणको ऐतिहासिक पात्रहरुमा गर्व गर्नु उत्तम हो । वर्ण र जातिको चिन्तनले मानवीय समुदायलाई श्रेणीबद्ध अर्थात मानिस र मानिस बीच उँच नीचको भेद गर्न सिकाउँछ । पेशागत तथा अक्षरजीविताको कारण कायस्थ वर्ण र जातिबाट निरपेक्ष ऐतिहसिकताबाट विकसित समुदाय हो । यसैकारण इतिहासमा कायस्थले सामाजिक परिवर्तनमा अग्रगामी भूमिका खेल्दै आएको हो । जबदेखी कायस्थले आफूलाई वर्णाश्रमभित्र आफूलाई समाहित गर्न कसरत शुरु गऱ्यो, यो समुदायको पनि अवनति शुरु भयो । कायस्थ समुदायमा एउटा सानो हिस्सा सत्ताको वरिपरी सम्पन्न र उन्नत भएकोमा दुईमत छैन । तर कायस्थको ठूलो हिस्सा जन्मजात जातिय अहंको भ्रममा आर्थिक र सामाजिक दुबै रुपमा अवनति तिर नै छ । समाजमा उसको सर्वस्वीकार्यता समाप्त हुँदै गएको छ । त्यसैले कायस्थ अर्थात अक्षरजीवि समुदायले आफ्नो ऐतिहासिक अग्रगामिताको मार्ग अवलम्बन गर्ने हो भने उसले वर्णाश्रमी भ्रमबाट निस्केर पन्थ निरपेक्ष, धर्मनिरपेक्ष तथा आधुनिक मानवीय र वैज्ञानिक चेतनाबाट लैस हुनु जरुरी छ । उसको विकास र अग्रगामिता यसैमा निहित छ । वर्ण र जन्म वा जातिहरुको आधारमा उँच वा नीचको व्यवहार अनुचित र अमानवीय हो । मानवीय हुनुस, धर्मनिरपेक्ष हुनुस ।

नोटः उपरोक्त लेखमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् ।

***

आह्वान

युगल किशोर निधि "विकल"
संरक्षक अध्यक्ष
चित्रगुप्त से समिति
जनकपुरधाम
सम्पर्क:- ९८५४०२८७२७

सुनु सुनाबि रहलहुँ अछि अपने स, संक्षेपहि सम्प्रति एक कथा
हृदय भरल अछि अश्रुसँ, सुनाउ की कायस्थक दुःख व्यथा
हम सन्तान एक जनकक थिकहुँ, से विसरि गेलहुँ सब बात ई
अछि भेद भाव सँ पूर्ण हृदय, अन्याय नहिं कद्र रहलहुं अछि की
चित्रगुप्त छलाह सबहक जनक, कर्ण, श्रीवास्तव, अमावष्ट
थिकहुँ कूल भाई बारह, से विसरल तैं होइछ बड कष्ट
भाव नहिं अछि हृदय में, सबहक हृदय अछि घृणा भरल
जानथि नहिं श्रीबास्तव स्वजाति छथि, कर्ण वन्धु इ बात सरल
स्नेह, सदभाव आ सम्मान नहिं, एक आपस में प्रदर्शित करथि
मुँह फेरि घुमि जाइत छथि, किंचित कर्ण श्रीबास्तव के देखथि
श्रीबास्तव कायस्थ थिकाह, से कर्ण बन्धुके विश्वाश नहि
से भाव देखना जाइछ, सर्वत्र समाजिक उल्लास नहि
तैं भद्र रहल दिनानुदिन, हमरा लोकनि के आब दुर्दशा
ध्यान देखल नहिं किनकहुँ ताहि दिशि, बनल छथि अज्ञान जकाँ
पूर्व मे छल जे आदर्श हमर, से दूर भेल आव जाइत अछि
पूर्वज लोकनिक यश महानता, सव लोप भेल तैंजाइत अछि
जा रहल छी सव कायस्थ वर्ग, नित्य अवनति के मार्गपर
स्वजातिक भाव हेरा चुकल, नहिं मेल अछि किनको परस्पर
देखना जाइछ एहन दुर्गति, तैं भ रहल सतत अविकाश अछि
वूडत कायस्थक नाम जगत स, से हमर अटल विश्वाश अछि
जे पहुँचि जाइछी उच्च शिखर बुझैत अपना होशियार छी
पिछडल गरिब निम्न बन्धुसँ करैत दुर्व्यवहार छी
विश्वभरि पसरल चित्रांश एखनो व्यथित लाचार अछि
उठत उपरक ' ओ कोना मनमें लेस नहिं विचार अछि
धनिक-गरिब, छोट-पैघ आ मूल पाँजिक भेद अछि
ज्ञान सुधासँ घट भरल मुदा पेनि में देखु छेद अछि
राखि भाव भाईचाराके निज कर्म हमसब सद्दति करी
खसल होय जे मार्गमें "विकल" सब मिलि मद्दति करी

लिखियाको सौन्दर्य : कायस्थ र कचनी

- एससी सुमन

काल्पनिकताले परिपूर्ण र कला सिद्धान्तको दबाबबाट मुक्त भएको कारणले लोककलामा सौन्दर्य र सहजताको अनुभूति हुने गर्छ। जसले आफ्नो देशको माटोको सुगन्ध, मौलिकता र परम्परासँग जोडिएको अनुभूति गराउँछ। तसर्थ आजको समकालीन परिदृश्यमा लोककलाको चर्चा अत्यन्त आवश्यक हुन जान्छ। लोककलाको नाम लिनेबित्तिकै हाम्रो मस्तिष्कमा सबभन्दा पहिले मिथिला कलाका विभिन्न रूपको उपस्थिति हुन्छ। जसमा अरिपन, कोहबर, तान्त्रिक, गोदना आदि लोक चित्रको स्मरण हुन आउँछ। मुख्यतया कचनी, भरनी र तान्त्रिक शैलीको प्रयोग नेपाल र भारतको मिथिला क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ब्राह्मण र कायस्थ जातिका महिलाद्वारा गरिँदै आएको पाइन्छ। लिखियामा प्रयोग हुने अधिकांश सामग्री दिनानुदिन प्रयोग हुने वस्तुबाट नै भित्ता, भुइँ तथा कागतमा लेखिन्थ्यो। घर बनाउँदा प्रयोग हुने बाँस, खरको टाँटीलाई समतल तुल्याउन माटो, भुस र गोबरको मिश्रणले कडा लेपन गर्नुपर्ने प्रविधि आजसम्म छ। रेखाचित्र कोर्ने हो भने सतहलाई चिल्लो बनाउन मलिलो रङको माटो प्रयोगमा ल्याइन्छ। मैथिलीमा यस्तो माटोलाई 'चिकनी' माटो भनिन्छ। चिकनी माटोको घोलले पुनः पोत्नुपर्छ, यस प्रक्रियालाई मैथिलीमा भित्तालाई 'लेबनु र छुछार्नु' पनि भनिन्छ। कतिपय भित्तामा चित्राकृतिसमेत माटैले बनाइन्छ। पक्की भित्तालाई सजाउन चुना पोते पुग्छ। यसरी तयार पारिएको भित्ता हुन वा कागतको सतहमाथि चित्र कोर्न सुरु गरिन्छ।

करचीको कलम मूलतः बाँसको मसिनो हाँगालाई ताछेर आवश्यकता अनुसारको बनाइन्छ। मसी वा रङको सहज बहाव होस् भनी तेर्सो काटिएको बीच भागमा चिरा लगाइन्छ। आजको आधुनिक पेनको निब करचीको कलमको विकसित रूप हो। ब्रस बनाउन करचीको टुप्पामा आवश्यकता कपास वा पातलो पुरानो सुतीको नरम कपडा बेरी 'पिहुआ' को रूप दिइन्थ्यो। लिखियामा करचीको कलम र पिहुआको प्रयोग भित्तामा र बसहा कागत दुवैमा गरिन्थ्यो। कायस्थ समुदायमा सुलेखन अभ्यासका लागि करचीको कलमको प्रयोग यदाकदा भइरहे पनि लिखियामा यसको प्रयोग प्रायः लोप भइसकेको छ र यसको स्थानमा होल्डर र आधुनिक ब्रसले लिसकेको छ। 'लिखिया' मिथिला चित्रकलाको पौराणिक नाम हो।

मिथिला लोक-चित्रकलामा सरल वक्र दुई चार ठाडो, तेर्सो, समानान्तर आदि रेखाबाट त्रिकोण, वृत्त, चक्र भएका प्रारम्भिक अतिरिक्त अनेक ऐतिहासिक तथा वैदिककालीन उपनिषद् तथा उत्तर मध्यकालीन

तत्वहरू पाइन्छ। आधुनिक वैज्ञानिक आधारमा खोजी गर्दा सिन्धुघाँटी सभ्यता माथि आर्यले कब्जा गरेपछि आर्य सभ्यताको प्रभाव, हडप्पामा पाइएका माटाका भाडाका अवशेषमा अंकित चित्र र मिथिलाको ग्रामीण भित्तामा आज पनि लेखिने शिवलिंग, हात्तीको पेटमा बच्चा, हात्तीको चित्र अंकित, दुईपट्टि सम्मुख चरा वा पशुको अंकित चित्र, फूलपत्तिको अंकित चित्र आदिसँग तुलना गर्न सकिन्छ।

लिखियालाई (मिथिला चित्रकला) पढ्न र बुझनको लागि यसको चित्र शैलीलाई बुझ्न आवश्यक हुन आउँछ। लिखियाको विभिन्न शैलीमध्ये मुल शैली कचनी र भरनी नै हुन्। कुनै पनि सतह भित्ता हुन् वा कागत साधारणतया चित्रांकन सुरु गर्दा विन्दुबाट सुरु गरिन्छ। गणितमा सरल रेखा दुई भाग विन्दुको बीचको छोटो दुरी प्रदर्शित गर्छ। यिनै रेखाको माध्यमले आकार र प्रकारको ज्ञान हुन्छ। जसले हामी कसैको रूप र उपस्थिति हेर्न पाउँछौं।

यसभित्र परोक्ष र प्रत्यक्ष रेखा रहेको हुन्छ। परोक्ष रेखालाई काल्पनिक रेखा पनि भनिन्छ। कलाकृतिमा परोक्ष रेखाको प्रयोगले आकारको सीमालाई समाप्त गर्छ। प्रत्यक्ष रेखा द्वारा कलाकृतिको निर्माण हुन्छ। यो गणित हो, जहाँ नाप-जोख हुन्छ। किनकि प्रत्यक्ष रेखा आकारको अनुपात र अनुरूप हुने गर्छ। जसले आकृतिको रूप निर्माण हुन्छ। पाषाण युगमा त्यसभन्दा पहिले गुफाकालका कलाकारले नै प्रत्यक्ष रेखाको खोज गरे। आदिमानव गुफाको भित्तामा पहिलो रेखा कोरी आफ्नो अभिव्यक्ति चित्रित गरे। यहाँ अभिव्यक्तिमा कुनै परिवर्तन भएको छैन। त्यही अभिव्यक्ति आज पनि छ। किनकि अभिव्यक्ति प्रकृति हुने गर्छ, अभिव्यक्ति बदलिँदैन त्यसको आयाम बदलिने गर्छ। ४० हजार वर्ष पहिला इन्डोनेसियाको गुफामा भेटेका भित्तिचित्र यसको प्रमाण हो।

अचेल मिथिला लोकचित्र परम्पराले लैंगिक एवं जातीय विभाजनका रेखालाई मेटाइसकेको भए पनि परम्परागत लिखिया मूलतः कायस्थ एवं ब्राम्हण परिवारका नारीको अभिव्यक्तिको माध्यम थियो। कचनी शब्दको शब्दार्थ हो कचनु, काटनु अर्थात् विभक्त गर्नु हो। समानान्तर रेखाभित्र तल र माथि ठाडो, तेर्सो रेखाको प्रयोग गर्दा ज्यामितीय आकारको निर्माण हुने गर्दछ। कचनीको माध्यमले दुई बक्ररेखाको बीचमा ठाडो, तेर्सो रेखाको प्रयोग गरी विभिन्न प्रकारको फूलपत्ति, जनावर र मानव आकृति लेख्ने गरिन्छ। लिखियामा सर्वप्रथम विषय अनुसारको रेखाचित्र लेखिन्छ। तत्पश्चात् मसिनो रेखाले आकृति अनुसार कलमले मसिनो रेखाले भर्ने गरिन्छ। आकृतिको बीचमा खाली स्थान भर्नको लागि विभिन्न आकारका फूलपत्ति, पशुपंक्षीका चित्र बनाइन्छ। कचनी शैलीको चित्रमा प्रायः कालो र रातो रङको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ। कहिलेकाहीँ चित्रको मागनुसार विभिन्न रङको प्रयोग कलाकारको रुचिमा भरपर्दछ। कचनी मिथिला चित्रकलालाई विशिष्ठता प्रदान गर्छ र चित्र संसारमा अलग्याउ छ। कचनी मिथिला चित्रकलाको मुटु हो।

भित्ताबाहेक भोजपत्र, ताडपत्र, कागज, क्यानभास र कपडा आदिमा बनाइने चित्रलाई पटचित्र भनिन्छ । पटचित्र संस्कृत शब्द हो । विशेष गरी कायस्थ जातिका महिला यसप्रकारका चित्र बनाउन निकै सिपालु हुन्छन् । कायस्थ परिवारको बिहेमा दुलहाको घरबाट पाँचवटा छुट्टाछुट्टै कागजमा कोबर, दशावतार, बाँस र कमलदहका चित्र बनाइ दुलही पक्षको घरमा पठाइन्छ । त्यसरी पठाउनुभन्दा पहिले प्रस्तुत चित्रमा सिन्दुर हाली कागजलाई विशेष रूपमा पट्याएर रातो धाँगोले बाँधिन्छ । त्यही सिन्दुर विवाहमा वरले बधूको सिउँदोमा हाल्ने चलन छ । यो चलन परम्परागत भएका कारण कायस्थ परिवारका महिला यस्तो चित्र तयार पार्न हस्तसिद्ध हुन्छन् । यी चित्र प्रायः कचनी शैलीमा बनाइन्छ । परम्परागत रुपमा कायस्थ परिवारमा प्रशासनिक तथा लेखापढीका लागि कलमको प्रयोग हुँदै आएकाले कायस्थ परिवारका महिला कलाकारले व्यापक रूपमा कलम र कागजको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । मुलतः पातलो वा मोटो रेखाको भरमा अभिव्यक्त हुने आयामिक प्रकृतिको 'कचनी शैली' विकसित हुँदै गएको पाइन्छ । यो शैली प्रायः एकल कलाको उपासना हो । तसर्थ यो शैलीलाई कायस्थ शैली पनि भनिन्छ । मिथिला चित्र लोकप्रिय बन्नु र त्यसको अन्तर्राष्ट्रियकरण हुनुमा कायस्थद्वारा निर्मित यसप्रकारका पटचित्रको प्रमुख भूमिका रहेको छ । कचनी शैलीका हस्तसिद्ध कायस्थ परिवारका कलाकार पद्मश्री गंगादेवीको नाम अगाडि आउँछ । उनका कलाकृति टोकियो हासेगावाद्वारा स्थापित जापानको निगाता प्रान्तको टोकामाची सहरमा अवस्थित विश्वप्रसिद्ध मिथिला म्युजियममा छ । यस म्युजियममा १५ हजारभन्दा बढी दुर्लभ कलाकृति संग्रहित छन् । सबै कलाकृतिको आफ्नै पृथक तथा रोमाञ्चक कथा छ । यस क्रममा पद्मश्री प्राप्त जगदम्बा देवी, महासुन्दरी देवी, कर्पुरीदेवी, गोदावरी दत्त जस्ता 'कैथिन' कलाकारहरुको लिस्ट लामो छ ।

जब जनकपुरमा महिला विकास केन्द्रको बीउ हालियो, जनकपुर वरपरका गाउँका महिलाहरूलाई आफ्नो परम्परागत माटोको भित्तामा भएको डिजाइनलाई कागजमा कोर्न भनिएको थियो । पहिलो नमूनाहरू उत्पादन गर्न गाह्रो मात्र होइन चुनौतीपूर्ण थियो । परम्परागत भित्तामा रहेका चित्र कागजमा उतार्दा रेखाको लयबद्ध भाव र प्रभावको निरन्तरता कायम राख्नु चित्रकारको चुनौती थियो । उनीहरूलाई पनि आफ्नो प्रयास सार्थक हुनेछ भन्ने विश्वास थिएन । निरन्तरको अभ्यास र प्रयासले जनकपुरको सन्दर्भमा यो प्रयासले कलाकृति रचनामा परिवर्तन नै ल्यायो । बचनी देवी कर्ण, विजयमणी दत्त, मिथिलेश्वरी देवी कर्ण, सीता देवी कर्ण, इन्द्रकला निधि, मदनकला कर्ण, सुधिरा कर्ण, इन्द्रा कर्ण, दिपा कर्ण जस्ता प्रतिष्ठित र स्थापित कायस्थ कलाकारहरु को लामो लिस्ट छ ।

लिखियामा करचीको कलम र पिहुआको प्रयोग भित्तामा र बसहा कागत (नेपाली लोक्ता कागत) दुवैमा गरिन्थ्यो । सवर्ण परिवारका खास गरेर 'कैथिन' (कायस्थ) कलाकारको अभ्यास कागज, कलम र पिहुआसँग कुनै न कुनै रूपमा भएकाले आफ्नो कलाकर्मको अभ्यास नेपाली लोक्ता कागजमा गर्दा सहज हुँदै गयो ।

ब्राह्मण महिला द्वारा परम्परागत 'भरनी' को अभ्यास थियो भने, 'कैथिन' कायस्थ महिलामा 'कचनी' ले निरन्तरता पायो । यसरी नै अंगचित्र (गोदना) लाई कागजमा लेख्नु पनि कम चुनौतीपूर्ण थिएन । तथापि, यहाँका लोक कलाकारको कलम र कागजको प्रयोग कठिन कार्य थियो । लोकचित्रकारले प्रविधिको प्रयोगमा रूपान्तरण गरे । गोदना खोप्दा एकभन्दा धेरै सियोको समूहको प्रयोगको ठाउँमा कलम र शरीरको ठाउँमा कागजको प्रयोग गर्न थाले । मिथिला कला जस्तै र त्योभन्दा नि पहिले बिहारमा मधुवनी चित्रकला पनि प्रचलनमा आएको देखियो । मिथिला कला अहिलेको विकसित रुपमा रुपान्तरण भयो ।

मिथिला चित्रकलाको विषय मुख्यतया धार्मिक हुने गर्छ । जसमा देवीदेवतामा सीताराम, राधाकृष्ण, कृष्ण र गोपिनीको रासलीला, शिवपार्वती, दुर्गा, काली, सुर्य र चन्द्रमाको चित्रण देखिन्छ । केही तान्त्रिक प्रतीकको प्रयोग भएको पाइन्छ । लेबि-छ्छारि तयार पारिएको भित्तामा ठूल-ठूलो आकृतिमा पिहुआको सहाराले रङ भरिन्छ । भरनी भनेको रङ पोत्नु वा रङ भर्नु हो । यस्ता चित्र बनाउन ब्राम्हण परिवारका महिला कलाकार निपुण हुने गर्दछन् । कालो रङले तयार पारिएको रेखाचित्र भित्र रातो, पहेँलो, सुन्तला, बैगनी, हरियो रङको व्यापक प्रयोग गरिन्छ । सहजताले उपलब्ध हुने दैनिक प्रयोग हुने चीजबीज बाट बनाइने परम्परा अनुरूप, मैथिल ब्राह्मण परिवारमा पठनपाठन तथा पूजाआजाको परम्पराले गर्दा कथा चित्रणलाई सहज हुने 'भरनी' शैली खोज्न उत्साहित भएको हुनसक्छ । घरमा उपलब्ध हुने सिन्दुर, अबिर, चन्दन, विभिन्न रङका फूलको प्रयोगले यस्ता चित्र बनाएको पाइन्छ । तसर्थ यो शैलीलाई भरनी वा ब्राह्मण शैली भनिन्छ । भरनी लिखियामा एकल कलाकारको समर्पण जरुरी छैन । दक्ष चित्रकार हजुरआमा, आमाले कोरेको चित्रमा रङ भर्ने नयाँ सिकारु पुस्ताहरू कालान्तरमा कुशल चित्रकार हुने गर्छन् । त्यसैले यसलाई जीवन्त परम्परा भनिएको हो ।

नेपाल सन् १९९० अर्थात् वि.स.२०४६ सालमा परिवर्तनको संघारमा थियो । नेपालमा प्रजातन्त्रका लागि जनआन्दोलन भएपछि, पञ्चायत व्यवस्थाको समाप्ति र प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना सँगसँगै मिथिला कला पनि नवयुगमा प्रवेश गर्यो । सन् १९९० को वसन्तमा पहिलो जनकपुरी महिलाहरुको मिथिला लोकचित्रकलाको पहिलो समूह प्रदर्शनी, अमेरिकी महिला क्लेयर वर्कर्टको प्रयासले काठमाडौंस्थित संयुक्त राष्ट्र अमेरिकाको सांस्कृतिक केन्द्रको कक्षमा सप्ताहव्यापी रुपमा प्रदर्शनीको आयोजना गरियो ।

यो प्रदर्शनीको उद्घाटन तत्कालीन अमेरिकी राजदूत जुलिया चाङ ब्लोच र जनकपुरका नेपाली कांग्रेसका नेता महेन्द्रनारायण निधिले गरेका थिए । केही हदसम्म प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई पछ्याउने सबै नेपाली संस्कृतिमा राष्ट्रिय गौरव र चासोको थालनी नयाँ प्रदर्शनीले प्रदान गर्न सफल भयो । उक्त प्रदर्शनी अति व्यवस्थित थियो । प्रदर्शनी अत्यन्त सफल र कार्यक्रमको प्रतिक्रिया अतुलनीय रहेको थियो । जसले

नेपालको मैथिल समुदायको लोकसंस्कृति राष्ट्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा प्रभावकारी रुपमा स्थापित हुन सक्यो । आफ्नो मौलिक पहिचानलाई समेत जगाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । यसरी पहिलो पटक आफ्नो लोककलाको प्रदर्शनी गरी जनकपुरी महिला चित्रकार आफ्नो लोक सांस्कृतिक परिचय अरु जनसमुदायलाई दिए ।

पेन्टिङको बजार सीमित भएको हुनाले, उनीहरूलाई चित्रकला, सेरामिक, सिलाई र बुनाइजस्ता अन्य माध्यमहरूसँग आफ्नो चित्रकला प्रविधि र परम्परागत डिजाइन कसरी प्रयोग गर्ने भनेर सिकाइएको थियो । कहिले अनायास त कहिले सप्रयास । गरिब, अशिक्षित र बाहिरी संसारको अनुभव गर्ने मौका नपाएकाले चित्रकलाको आँखीझ्याल बाट संसार देखे ।

दरभंगामा विज्ञान बिषयको बिएससी सम्मको पढाइ तथा दरभंगा, मधुवनीमा मिथिला कलालाई नजिकबाट बुझी स्वदेश फर्की सन् १९९० को दशकमा पंक्तिकार स्वयंको मिथिला कलाको पहिलो एकल प्रदर्शनी भयो । सम्भवतः यो नै मिथिला कलाको कुनै कलाकार द्वारा गरिएको पहिलो एकल प्रदर्शनी हो, जो विराटनगरको वीरेन्द्र सभागृहमा आयोजना गरिएको थियो । जसको उद्घाटन गणेशमान सिंहले गरेका थिए ।

विभिन्न आरोह अवरोह पार गर्दै कलाको विकासको यो निरन्तर यात्रा आज पनि जारी छ । सन् १९९० को दशक नेपाली मिथिला कलाको इतिहासमा एउटा कोशेढुंगा सावित हुन सक्यो । जहाँ प्रथम समूह प्रदर्शनी र प्रथम एकल प्रदर्शनीको दुइटैको श्रीगणेश भयो । जो नेपाली मौलिक मिथिला लोककलाको एउटा ऐतिहासिक कालखण्ड बन्न पुग्यो हो । इतिहासले वर्तमानलाई दिशानिर्देश गर्छ भने भविष्यको मार्गलाई स्पष्ट र फराकिलो बनाउन मद्दत गर्दछ । कला र कलाकारको योगदानको मूल्यांकन सँगै समाजको अग्रगामी परिवर्तनमा समेत लोककलाको भूमिका विशिष्ट रहन्छ । यही पक्षलाई मैथिली कलाकारले कलामार्फत अभिव्यक्त गर्दै आएका छन् ।

तथापि प्रश्न फेरि पनि छ, प्रकृति, संस्कृति, प्रविधि, पर्यावरण तथा भातृत्व विषयक कलाको प्रदर्शनी भएको छ । पंक्तीकार, कलाकार एससी सुमनको यानी मेरो झन्डै चार दशकको कलायात्रामा प्रदर्शित अठ्ठारौं एकल प्रदर्शनी 'मिथिला कसमस' चित्र शृङ्खलामा मिथिलाको विविध आयाम प्रस्तुत गर्दै आज 'समयको चक्र' सम्म आइ पुग्दा यस्ता धेरै प्रश्नहरुको उत्तर खोज्ने प्रयास जारी छ । कलाको विषय बस्तु फराकिलो हुँदै छ । 'ट्रीअफ लाईफ' संविधान जारी भइसकेपछि मिथिला कसमस कल्पवृक्ष, भुकम्पले छुतविछुत भएको काठमाडौं शहर होस वा विकासको नाउँमा निजगढ जंगलको विनाशको कथाले ठाउँ पायो ।

यसमा मिथिला कसमस 'द सङ्गस अफ इन्नोसेन्स एण्ड एक्सपेरिएन्स' यानी निर्दोष अनुभितीका गीतहरु

शीर्षकमा कलाकारले आफ्नो आत्मकथा प्रस्तुत गर्दा सन १९७० को दशकमा तराईबाट राजधानी छिर्दा आफ्नी आमासँग पशुपति दर्शन गर्न पुगेको थिए । पशुपतिमा बाँदरको हुल देखे पछि मानसपटलमा ‘ पशुपति’ सम्झने माध्यम जवान हुँदासम्म ताजै थियो । तर फेरि कलाकार बनेर राजधानी छिरेर पशुपति पुग्दा सत्तत्रीको दशकको बाँदरको हुल थिएन । बाँदर हेर्न नपाए पनि सडकबाटै टलक्क टल्केका सुनौला छानालाई दर्शनको लोकप्रिय चित्रकथा हुन ।

आफ्ना मिथिला कलामा पशुपतिसँगै गुहेश्वरी भगवतीको शक्तिका रातो र पहेलो रङहरूलाई स्थान दिए । आफ्नो जीवन र जगतका विषयलाई दर्शन र भावसँगै मात्र होईन स्वंयम्भू , बौधलाई मिथिला सोचमा ढाले । रूख र जीव- जीवात्मामा निर्भर मानिस वा जीवजन्तु सबैको स्रोतको संरक्षण हुनुपर्छ भन्ने सोचाई राख्ने चुरेमा २५ लाख रूख विकासका लागि मासिदैछ भन्ने सुनेपछि विचलित भए । त्यही कारण सबैको संरक्षणसँगै विकास पनि हुनुपर्छ भन्ने सोच राख्दै त्यही भावलाई चित्रमा प्रस्तुत गरे । महिना दिन लगाएर बनाएको रूख, जीव, किटपतंगको संरक्षणको सन्देश दिने चित्र दर्शकलाई आकर्षित गर्‍यो ।

 चित्रमा बुद्धको आकृतिभित्र भगवान् विष्णुका दस अवतारलाई दर्शाउँदै काठमाडौंको बहुधर्मी र बहुभाषिक समाजको कल्पना छ । राजधानीमा नेवार समुदायको संस्कार र संस्कृतिसँग मिथिला संस्कार मिसिएको छ । ‘त्यही घरमा नेवारको ढोकामा लखु (पौभा आकृति) टाँसिएको थियो’, ‘त्यही घरमा छोरीको बिहे हुँदा मिथिलाको कोहवर कोरिन्छ । अहिले पनि मलाई त्यो नोस्टाल्जियाले छाडेको छैन, गौरी पूजादेखि छोरीको विदाई हुँदासम्मको कथा कोरिको छ ।

 पहिले र अहिलेको कीर्तिपुर डाँडालाई समेत हरियाली र कंक्रिटकरणको आवरणमा कलाकृती प्रस्तुत भयो । रूख, जनावर, धर्मका भावसँगै चित्रका कोणमा रोमाञ्चकता थपिफै गयो । कतै सर्पको चुम्बनको आकृति त कतै आलिंगनमा बाँधिएका आकृति, कतै खुशी र सुखका आकृतिले मानव स्वभाव सँगै प्राकृतिकपनले रंगीन छन् । मिथिला रङसँगै उनले फूल, गोबर लगायतको प्राकृतिक रङमा नेपाली कागज, पेन्टिङ कागज र क्यानभासमा कुची चले ।

 यी प्रदर्शनीहरु मिथिला चित्रकारको इतिहासमा एउटा महत्वपूर्ण आधारहरु हुन् । मेरो चित्रले विभिन्न देशका समस्याहरुको बारेमा बोल्दै आएको छ, जो मिथिला चित्रकलामा धेरै कम देखिन्छ । महत्वपूर्ण त्यो हो जो सूक्ष्मतम छ । सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको रचना यसै सूक्ष्मतम कण मिलेर हुन्छ । तसर्थ मिथिला कासमस यानी मिथिला ब्रमाण्डको समय चक्र पनि यसै भित्र छ ।

दि साइकल अफ टाइमको दोस्रो कडि ‘क्रियसन एन्ड डिस्ट्रक्सन’ शीर्षकको चित्र। जहाँ देवी काली

मातालाई प्रस्तुत गरिएको छ । जस भित्र हामी बाचिरहेका छौं । जो अनन्त छ, जसको न प्रारम्भ देखिन्छ न अन्त । तर, प्रकाश वर्षको प्रबल गतिले गतिशिल छ । जसलाई मानवीय आँखाले हेर्न सकिँदैन । हामी आफुले आफैलाई प्रेम गर्छौं । हामीलाई कसले बनायो ? माटोको भाँडो बनाउँदा जस्तै कुमालेको चक्रमा घुमिरहे झैं घुमिरहेका छौं । मात्र हामी आफ्नो स्पर्शले अलिकति आकार बदल्न सक्छौ, आमूल परिवर्तन हुँदैन । चित्र कोर्दा पनि यस्तै हो ।

फरक-फरक विषयलाई मिथिला शैली 'मिथिला कसमस' प्राचीनकालीन चिन्तनदेखि कोरोना कहरसम्मको परिस्थितिलाई चित्रको रूपमा क्यानभासमा उतार्दा केही कुराहरु घच्घचाई रह्यो । जहाँ स्वयंलाई असल समय र सत्यसँग साक्षात्कारको अनुभूति होस् भन्ने सोच लिई अभिव्यक्त गर्ने प्रयास गरे । समाज, धर्म, संस्कृतिसँग जोडिएर मानव जाति निरन्तर समयको गति पछ्याउँदै अगाडि बढेको मान्यतालाई रङ र रेखामार्फत अभिव्यक्त गर्ने प्रयास मात्र हो ।

बिस्तारै जीवन जगतक चर्चा पनि अन्य कलाकृति मार्फत उजागर गरिने प्रयास छ । विवाह, चाडपर्व हुँदै हालको कोभिडसम्मको परिस्थितिलाई आफ्नै मौलिक शैलीमा चित्रमा उतार्दा आफु भित्रको प्रशन्नता कोरोना कहरलाई झल्काउने केही चित्र 'लकडाउन ब्लुज : वान एन्ड टु', 'स्केपगोटिङ ब्याट फर द प्यान्डेमिक', 'कोभिड लेसन' आदि चित्रबाट कोरोना महामारीको चित्रण गर्ने प्रयास गरें । मानिसले कोरोना भाइरसको कारणमा चमेरालाई दोष दिए पनि पर्यावरणमा चमेराको विशेष महत्व रहेको भाव भर्ने प्रयास सँग, लकडाउनमा घरभित्रै कैदी जसरी थुनिनुपर्दा पीडा बिर्सन सकिन । अहिलेको हाम्रो अनिवार्य मास्क प्रयोगको अवस्था प्रकृतिमाथि अतिक्रमणको परिणामका रूपमानै हो । तथापि यसभित्र पनि सकारात्मक सोच लिएर अगाडि बढ्दा यो महामारीबाट बाहिर निस्कन सकिन्छ । यिनै स्पष्टता र विषयको विविधताले मेरो कलाकृतीको लोकप्रियता र मांग देशमा मात्र होईन संसारभर फैलिदै गएको छ र 'मास्टर आफ लाईन पेन्टर' भनिने गर्छ । जसको श्रेय कचनी शैलीलाई जान्छ । कला र कलाकारको योगदानको मूल्यांकन सँगै समाजको अग्रगामी परिवर्तनमा समेतमा लोककलाको भूमिका विशिष्ट रहन्छ । यही पक्षलाई मैथिली कलाकारले कलामार्फत अभिव्यक्त गर्दै आएका छन् ।

***

बाँस आ मिथिला चित्रकला

बिजय दत्त “मणि”

संस्कृतक बंश शव्दस अपभ्रंश होइत बाँस शव्दक उत्पत्ति भेल बुझना जाइछ। बाँस एक प्रकारक घास प्रजातिक वनस्पति होइत अछि, एकरा कतौ झार त कतौ गाछमे सेहो गनल जाइत अछि। एकर रङ्ग काँचमे हरिअर कन्चन आ सुखलापर फिका पियर होइत अछि,पात हरिअर नमगर आ भालाकार नोखगर होइत अछि। बाँसक प्रत्येक गीरहमेसऽ पातरि पातरि डाढि जकाँ निकलल रहैत अछि जकरा करची कहल जाइत अछि। एक बाँसक करची दोसर बाँसक करचीसऽ आपसमे ओझराएल रहैत अछि। पृथ्वीपर सबसऽ तेज वृद्धि होमएबाला वनस्पति बाँस होइत अछि। एकर जइरके सोँइर कहल जाइत अछि, जे स्थानिक एवम रेशादाार होइत अछि आ फून्चीके छीप कहल जाइत अछि।एकटा बाँस रोपलापर एकहि ठामसऽ बहुतरास बाँसके उत्पती होइत अछि, जकरा ओइध कहल जाइत अछि। बाँसक ओइधक आयु २०-१२० वर्षधरि होइत अछि। ओइधमेसऽ काटल बाँसके जइरके खूँट कहल जाइत अछि, जाहिमेसऽ दोसर बाँस जनमैत अछि। बाँसक उत्पतिके मौसम अषाढ साओन महिना होइत अछि।

नवजात बाँसके कोपर कहल जाइत अछि, ई कोपर पूर्ण बाँस नहि बनबा धरि एक प्रकारक आवरणसऽ झाँपल रहैत अछि, जकरा सुपली कहल जाइत अछि। प्रत्येक वर्ष एकटा ओइधमे १० सऽ बेसीए बाँस जनमैत अछि। पूर्ण पाकल बाँस तैयार होबऽमे २/३ साल लागि जाइत अछि। बाँसक बनावट खण्ड खण्ड पोर आ गिरह युक्त होइत अछि। शास्त्रीय शव्दमे पोरके पर्व आ गिरहके सन्धि कहलजाइत अछि। अर्थात पर्व सन्धि द्वारा बाँसक निर्माण होइत अछि।बाँसक बाहिरी आवरण रेसादार कठोर आ भितरी भाग फोँक(खोखला) होइत अछि। बाँसक लम्बाई ३५ मी.-४०मी. होइत अछि। दुनियाँ भरिमे पाओल जाएबाला १०० प्रजातिके बाँस मध्ये २४ प्रजातिके बाँस मात्र नेपाल आ भारत (आर्यावर्त) मे पाओल जाइत अछि। बाँसमे फरी सेहो लगैत अछि जे उज्जर दाना चाउर जेहन होइत अछि। जाहि दानाके भात आ खीर बनाकऽ खाएल जासकैछ। एकटा बाँस अपना जीवनमे एकहि बेर फरैत अछि। बाँसके रौदीसऽ कोनो फरक नहि परैत अछि। इ बहुउपयोगी वनस्पति होइत अछि। एकर आर्थिक, सांस्कृतिक, औषधिय आ शास्त्रीय महत्व अछि।

१) आर्थिक महत्व- बाँसक खेती व्यावसायिक रुपे कएलासऽ भरपुर आम्दानी भऽसकैत अछि। एकबेर बाँस रोपलापर दोबारा नहि रोपऽ परैत छैक आ पाँच वरष बाद निरन्तर आय श्रोतक रुपमे कारगर सिद्ध भऽसकैत अछि।

घर व्यवहारमे बाँसके बहुत उपयोग होइत अछि। कहल जाए त ग्रामिण जीवनके अपरिहार्य वस्तु बाँस होइत अछि। परम्परागत रुपमे मनुक्खके जन्मसऽ मृत्युधरि कोनो नै कोनो रुपे बाँसक काज परैत अछि। बाँस द्वारा घर निर्माणक सङ्गहि बाँसके खुट्टा, खम्हा नरही, कोरो, बत्ती, टाट इत्यादि बनैत अछि। एकर अतिरिक्त कृषि औजार, मचान, फर्निचर, फट्टक(केबाड) छिट्टा, पथिआ, चालनि, बेन, सूप, सुपती, चङेरा, डाला,पौती, ओछाओन, मचीआ, खिडकी, लाठी, सटका, बैँट, मुङरी, सिढी, काँडी, मेहराव, फूलदानी, फूलडाली, वास्तुकला, धनुष, बासुरी, बँसतरङ्ग बाजा, माछ मारबला चचरी, घना, बंशी, बाँसक करचीके दतमनि,बाँसक कोपरके अँचार, चटनी सेहो होइत अछि। आर्यावर्तमे बाँसक घर व्यावहारिक हस्तकला सामग्री किछु खास जाति (बीन,डोम) पारम्परिक पुस्तैनी पेशा होइत अछि जे एखनो धरि जीविकाक एक मात्र आधार रहल अछि।

२) सांस्कृतिक महत्व- मिथिलामे सांस्कृतिक दृष्टिकोणसऽ बाँसके अति उच्च महत्व रहल अछि। कायस्थ समुदायक नवजात शिशुके छठीहारक रातिमे विद्वान होएबाक कामना हेतु आ जातीय जीविकोपार्जनके साधन (हथियार) सेहो भेलाक कारण शिरमामे बाँसक कलम आ दुआति राखल जाइत छैक। जतेक ओइधके वृद्धि होएत ततेक बौआके अरुदा बढत मान्यताक सङ्ग बच्चाके मुण्डन पश्चात बाँसक ओइधमे केश भसएबाक प्रावधान रहल अछि। मैथिल विवाह आ उपनयन संस्कारमे बँसगरी लिखल जाइत अछि। ई बँसगरी विधि मिथिलाके सम्पूर्ण जाति समुदायमे अनिवार्य रुपे होइत अछि। बँसगरीक अर्थ होइछ-विवाह आ उपनयन होबसऽ एकदिन पूर्व गोसाइँघरक दुहारिपर देवाल लग गारलगेल बाँसक करची आ ओहि देवालमे बनाओल गेल बाँसक चित्र, जकर विस्तृत चर्च एहि लेखके अन्तिम अनुच्चेदमे कएल गेल अछि। ८

बाँसक मडबा बनाओल जाइत अछि। विवाहक विधिमे चङेरा,डाला प्रयोग होइत अछि। डोली-महफा,ओहार,यज्ञ मण्डप बाँसके बनैत अछि। वेदीके चारुकात बाँसक छीप गारल जाइत छैक। पूजा इत्यादिमे ध्वजा बनएबाक लेल बाँसक आवश्यक्ता होइत अछि। वरसाइत पावनिमे बेन, मधुश्रावणीमे फूलडाली, फूलौकी, डाला, लिली डाली, पनपथीआ, चौरचनमे डाली, छठिमे छिट्टा, सूप, सूपती आ डगरी बाँसके होइत अछि। हनुमानजीक झण्डा आ मुसलमानके दाहा केवल बाँसके बनैत अछि आ झण्डा मेलामे झरनी खेलबाक लेल बाँसक पोरके आवश्यक्ता होइत छैक। माटिक मूर्ति बनएबाक लेल आवश्यक रुपे बाँसक बत्ती चाही। पारम्परिक फगुआक पिचकारी बाँसके होइत अछि। राजा, रंक आ फकीर सबहक मृत्यु पश्चात फरकी अनिवार्य रुपसऽ बाँसेके होइत अछि। लोक मान्यतानुसार प्रेतात्मासऽ भयरहित होबए बास्ते करताक हाथमे बाँसक करची राखल जाइत अछि। श्राद्ध कृयामे सेहो बाँसक बासनके आवश्यक्ता होइत अछि। ज्ञातव्यजे सगुनक कार्य हेतु भदवा, भादो, रवि आ मङ्गल बारिकऽ शुभ मुहुर्तमे मात्र बाँस काटल जाइत अछि।

३) औषधिय महत्व- आयुर्वेद अनुसार अन्य वनस्पतिके तुलनामे बाँस ३०% अधिक आक्सिजन उत्पादन

करैत अछि। १००ग्राम बाँसके बिछनमे ६०.३६ग्राम कार्बोहाइड्रेट २६५.६ किलो कैलोरी उर्जा होइत अछि । सबसऽ महत्वपूर्ण बात जे बाँसक पोरके भितरमे उज्जर आ निल रङ्गक कठोर पाथैरके दानासन सुगन्धित एकटा वस्तु होइत अछि, जकरा बंशलोचन कहल जाइत अछि, जे सब बाँसमे नहि पाओल जाइत अछि। न्यून उपलब्धताक कारण बंशलोचन बहुमूल्य होइत अछि। एकर उपयोग शितलता, बल बर्द्धन, हृदय विकार,फेफडाके बिमारी, बोखार, मन्दाग्नी एवम बाँझपनके औषधि निर्माणमे होइत अछि। गाय मालके बच्चा जन्म पश्चात यदि जऽर खसऽमे बिलम्व होइत अछि तऽ बाँसक पात खुआओल जाइत अछि।

४) शास्त्रीय महत्व- बाँस वनस्पति शुद्ध आ पवित्र मानल जाइत अछि। एकर वास्तु प्रभाव अप्रत्यक्ष रुपसऽ मनुक्खक जीवनपर परैत रहैत अछि। पावनि तिहार, विवाह, देवकर्म, पितृकर्म आ अन्य काज परोजनमे एकर प्रयोगके मुख्य उद्देश्य बाँसक ओइध जेहन एकसऽ एकैस बंशके वृद्धि होए, बाँसे जकाँ जीवन हरीत आ नमहर होए से मान्यता रहल अछि।

बाँसक दर्शन शुभ होइत अछि। फेंगशुइके मोताबिक बाँस वनस्पति घर अथवा कार्यलयमे गमलामे रोपिकऽ रखलासऽ सुख- समृद्धि, सुस्वाश्थ्य आ साकारात्मक उर्जा प्राप्त भऽ शान्ति आ सौभाग्यक प्राप्ति होइत अछि।

५) मिथिला चित्रकलामे बाँस- वैधानिक मिथिला विवाह संस्कारमे बाँसके चित्रके अति महत्त्वपूर्ण स्थान रहल अछि। खासकऽ मैथिल कर्ण कायस्थ समुदायमे वर पक्ष द्वारा वैवाहिक अवसर पर कन्या ओहिठाम विभिन्न विधिक हेतु पठाओल जाएबाला पाँचगोट लिखियायुक्त सिन्दूरक पुडीया मध्ये बाँस चित्रित एकटा पुडीया सेहो रहैत अछि जे शाँकर विधिमे प्रयोग होइत अछि।

एम्हर सम्पूर्ण मैथिल समुदायक विवाह संस्कारमे जाहि ठाम बँसगरी होइत अछि ओहि देवालपर कोनो नै कोनो स्वरुपमे लाल आ हरिअर रङ्गसऽ बाँसक चित्र बनाओल जाइत अछि। ई चित्राङ्कन कार्य महिला द्वारा सम्पादित होइत अछि। एहि लिखियाके बँसगरी कहल जाइत अछि। घरेलु आ प्राकृतिक रङ्गद्वारा काठीमे लत्ता वा तूर लपेटकऽ इ लिखिया कएल जाइत अछि। बँसगरी शिरा आगु घरक दुहारि टाट (देवाल) पर बनाओल जएबाक प्रावधान रहल अछि मुदा आधुनिक कालमे समय आ स्थान आभावक कारणे कागजपर सेहो पटचित्र बना काज चलाओल जाइत अछि। बाँसक चित्रक सम्बन्धमे विश्लेषण करी तऽ एहि चित्रक प्रारम्भ कालके ओहन कोनो दस्ताबेजी ऐतिहासिक प्रमाणिकता नहि रहल अछि। परन्च अनुमानतःआदिकालसऽ सांस्कारिक रुपमे व्यवहृत रहलासऽ एहि चित्रके मिथिला चित्रकलाके जननी रुपमे मानल जाइत अछि। ई चित्र मिथिला चित्रकलाक पौराणिक आ अद्भुत चित्र होइत अछि। एकर संरचना एकटा लिङ्गाकार स्तम्भ स्वरुप जेहन होइत अछि। जकर जइर पिढी स्वरुप चौकोण आकारके होइत अछि। फुन्चीपर पत्रदल युक्त कमल फूल बनाओल जाइत छैक।

चित्रित लिङ्गाकार स्तम्भमेस सोझ- टेँढ घनगर रुपे मनचाही डाढी (करची) निकालि ओइमे छोटे छोटे पत्राकृति बना प्रत्येक करचीक फून्चीपर फूल बनाओल जाइत छैक। चित्रक चारुकात सुग्गा अथवा भमराक चित्र बनाओल जाइत छैक। हरिअर बाँस जीवन आ सुग्गा,भमरा माधुर्यताक प्रतीक होइत छैकाइ चित्रक आकार व्यक्ति आ गाम-ठाम पिच्छे फरक फरक होइतो एकर भाव आ निहित कामना एकहि रङ्ग होइत अछि।

एहि चित्रक समिपमे करची गारि चित्रमे नौ ठाम गोबर,पिठार,सिन्दूर आ दुभि साटि घीढारी विधि सम्पन्न होइत अछि आ ओहि ठाम नव चुल्हापर नव पातील राखि लाबा भुझबाक विधि सेहो होइत अछि। वैदिक मान्यतानुसार एहि तरहे बाँसक पूजा कएलासऽ बाँसे जकाँ नव दम्पतिके कोखि उर्वर भऽ बंशक वृद्धि होइत अछि।

***

आमालाई समर्पित

कुश कर्ण

फेल भएर के भो परिक्षामा , पास म फेरि हुनेछु ,
हारेर परिक्षामा के भो ,सिकेर फेरि सफल हुनेछु।
बेरेर सपना ढुंगामा , कर्णालीमा म पखाल्नेछु ,
तर रात दिन पढेर म आमा ,तपाईको नाम उठाउने छु।

वन्न नसकुँला भानुभक्त , तर कुश कर्ण अवश्य बन्नेछु ,
बोकेर पुस्तकका भारी म , सफल जरुर हुनेछु।
तयारी अब सब गरेर , सफल फेरि भएर देखाउने छु ,
अब्बल भएर म फेरी , समाजमा आफ्नो सिर उठाउने छु।

सकेर दुखका दिन अब , हुनेछ वैभवको आगमन ,
औला समाई दोर्यै रहनु आमा , पथ म नहारूँ भनि।
त्यागेर अब सब मोजमस्ती , पढाईमा ध्यान दिने छु ,
गरेर यी सब कर्महरु , सफलको सिखर चुमने छु।

थीर नहि रहल गेयान....

लक्ष्मी देवी कर्ण (गृहिणी)
(अर्धशतकीय रचना परऽसलहुं स्विकार ओ पसीन हयत से आश)

मिथिला पुत्री आ बधु हयबाक मधुरतम उल्लाससँऽ मन आह्लादित छल – गुञ्जायमान काठमाण्डू शहर मध्य अवस्थित एकगोट मैथिल द्वारिसँऽ मैथिली गीत "बेटी लगन यथा बाबा कौने घर जुअवा खेलि एलौं ...." । अनायासहि गीतऽक द्वारि पग पहुँचलऽहुं हुनऽक निकट परोसि आ हमरो पूर्व परिचिता सङ्ग । अवस्था किछु कमोबेश छनक दऽ रहल पुलकित गद्‌गद् मुदा कमजोर मिश्रीत कन्दन । अचम्मभित भावे कन्या मात बिनु परिचय पात आलिङ्गन कसति पुछि रहल छलीह "गै स्कूले हेरायल सखी उत्तम अवसर भगवान पठेलथुन एहि शुभ मुदा कठोर घड़ी" । पश्चात शंस्मरण सहपाठीऽक बेटी व्याह जुडल बेटी बिदाइ सँऽ बढिकऽ कोना भरमा रहतसँऽ चिन्तित

चित्कार करति मातृ मन देखि सुनि भरि गेल असह्य बेदना आ बहि उठल अश्रुधारा अविरलहिं ।

विद्यालय, विद्यार्थी जीवनसम् स्वच्छ आ स्वच्छन्द मनोभाव, स्नेहिल बालसखी सभकिछु छने भरिमें चलचित्र भाँति गतिमान पुनराबृत मध्यहि सखी झकझोरि लौलन्हि वर्तमान । बिसरल भोरपरायल सभ पलछिन लौकति बिलुप्त होइत क्षणभङ्गुर प्रशन्नता फूर्रर भऽगेल । सखी सबिस्तार पुत्री आर्जित सफलता कथा कहिते बँचिते खन पुलकित खन बेदना बेहाल । एहि मध्य गीत गयिन भाश्य लेलन्हि "नौ लाख ओसरी नौ लाख बेसरी ......" । कन्या माय छुब्धमना अनेरे कहि उठलिह " निर्धन बेटी वनि सहव कतेक अपमान ......"। शुलभ नारी उत्कण्ठा ठाह्र कान विनु जिज्ञासा रहि नहि भेल । सखीऽक विस्तारित कथ्य सुनि हमरो मोन भेल शन्न ।

सखीऽक कथ्य सार किछु एहनः पुत्री के सत्त आ सहज मनोबाञ्छित सफलता सङ्ग तत्वाय परिचित अपन सँस्कार, आदरभाव व मैथिल सँस्कारजन्य व्यबहार सम्प्रतिये अनुशासन पल क्षण हर खन परिपूर्ण पावि स्वप्न कमोबेश सभ माता पिता जहिना संयोगति छलीह दुनु प्राणी । घर परिबारऽक उमरल घुमरल उल्लासऽक चर्चे कि जतऽ पुरे समाज उमङ्ग भरि हर्ष बिभोर छल एहि कन्या रत्न व्यवहारे । समय अपनहिं गतीये अनवरत गतिमान मध्य दहेज रुपि दावानलऽक तपिश सोचि पिघलि पिघलि अस्तीत्वहीन विलिन भऽ रहलीह निष्प्राण

पितुमातु – पुत्रीऽक कोना करब कन्यादान ।

बितैत काल क्रम मेँ एक प्रातः बिनु सम्वाद, बिनु घटक ओ बिनु किछु कतहु पूर्व चर्चा परिचर्चा अनेरे लय कन्या पितु मित्र धमकलाह द्वारि लऽ प्रश्ताब पुत्री बियाह। किछु रस्साकस्सी आ पारीवारिक घमर्थन पश्चात

पुत्रीऽके राजी करैलन्हि सखी आओर पारीवारऽक स्वस्फूर्त मङ्गलकार्य विषेश संधान ओ समाधान गंतव्य आगूऽक कन्यादान। सभ किछु आशान्वित तरङ्गीत प्रशन्नातीरेकक मध्य आइ शिद्धयान्त सम्पन्न भेल। एतवा लक्ष्य प्राप्ति निश्चय प्रशन्नता आ प्रशन्नता अतीरेक आर किछु वास्ते नहि कोनऽहु ठाम। बाद शिद्धयान्त पारम्परिक बिधि पसाहनि कमे अपेक्षित उमङ्ग छल मुदा अपूर्ण। सखी शान्त भाव कतऽहु कमोबेश वेदना

भरल सशङ्कित मुखारविन्द जेना मनोभाव नुकयवाक असफल मुदा अविचल प्रयत्न देखि रहल नहि भेल आ पुछव उचित जानि जीज्ञासु भऽ वैसलहुँ।

भेल सम्पन्न शिद्धयान्त गद्‌गद दुनु कन्यागत सङ्ग बरागत पक्ष। भोजनोपरान्त बरागत विदाई (परम्परातः शिद्धयान्त बरागत दलान हयब उचित) सँस्कारजनीत पारम्परिक विधानानुरुप सप्रेमोपहार सम्पन्न कय हर्षित

धन्यवादऽक प्रतिक्षारत सुता जनक (धीय पित) खसलाह झमाय – समधि वाणि सुनि। जाईत सुत पित (समधि बनाम पिता दुल्हाऽक) कहि गेलाह “निशङ्क छलहु सूटकेश सङ्ग कारऽक कुञ्जि देबे करताह, जहन लेलाह एहन उतिम जमाय। बुझवामे आविगेल विनु बक्र आङ्गूर घी नहिए वहरायत। खाली हाथ दीवश निर्णय लय नहि औताह”। निज गृहे कक्ष पति बिपरीत सामान्य स्वभाव चुप्पी सधने देखि सखीऽक मन शन्न।

दशा बिचित्र मध्य उमरति घुमडति उत्कण्ठा शान्त भेलन्हि सगरो पुराण बाचन सुनलोपरान्त आ समस्त उल्लास छन्न दऽ उडि गेल जेना धधकति आँच पर पानिक फुहार कयने दशा भयाबह बनल दहेज दानव।

आर किछु पुछबाक जानवाक आवश्यकता बाँकि नहि रहि गेल छल। मन अनायासहि व्याकुल भऽ उठल।

गीत गायीन भाष उठौलन्हि कत्तेक सटीक विद्यमान वर्तमान परिवेशानुकूल –

जाहि दिन आहे बेटी तोहरो जनम भेल, से दिन कहलो ने जाय।

चिन्ता निन्द हरीत भेल बेटी, थीर नहि रहल गेयान॥

सटीक शब्द “कन्यादान नहि अपितु प्रथामे दहेज दानव परोक्ष व प्रत्यक्ष उपस्थिती जानि ककरहु “ थीर नहि रहल गेयान”

***

घर

गणेश कुमार लाल
अध्यक्ष - नेपाल मिथिला प्रज्ञा प्रतिष्ठान, मलंगवा न.पा.

चन्दन लाल रोमानिया जेवाक लेल एअरपोर्ट गेलाह तखन माता मीना दास आ पिता अनूप लाल उत्यसाह स-भरल छलाह। वौआ विदेश जा क कमा क लेता त घर वनि जायत। मीना दास के आँखि डबडबा गेल छल जखन ओ उडैत हवाई जहाज के देखलखिन त होइन जे हमर वौआ आकाश स कहि खसि ने पड़े।

आई चन्दन लाल विदेश स काम नहि भेटाल स वापस अपन देश आबि गेलाह त पिताके पोज भारी आ डिब्बा खालि भ गेल छल। चन्दन के वापस देखि हुनकर मोन मे गाछे कटहर ओठे तेल के अवस्था उत्पन्न भ गेल छल।

ओ से हो उदास छल। घर मे जा केवाड भिरा क सुति रहल। माता जी पुरी तरकारी बनाक केवाडी खोलि चन्दन के खेवाक आग्रह केलखिन। प्रिय भोजन देख ओकरा मुह स लार ठपक लागल। किछ बाजवाक कोशिस केलक। माँ कि कहियौक सब किछ गुड़ गोवर भ गेल। कोनो बात ने वौआ कृष्ण भगवान के कृपा स अपने देश मे नोकरी भेट जेतौक।

घर कात के सड़क स साईकिल पर आखवार वाला जाइत छल। चन्दन ओहि साइकिल वाला स गोरखापत्र खरिद केलक। ओहि समय ओ थानकोट मे पिता जी के संगे रहैत छल। अपन घर छलैक मधेश प्रदेशके औरही नगरपालिका वार्ड नं. ५ मे।

गोरखापत्र मे विज्ञापन छापल छल। प्रधान मन्त्री भूकम्पपिड़ित घर निर्माण कार्य हेतु सिभिल इन्जिनियर के पच्चिस पदके दरखास्त देवाक लेल। ओ पुलचोक स सिभिल इन्जिनियरिङ्ग पास केने छल। सोच लागल हमरा त कोई नेताजी छथि नही जे काम धरा देताह। हमरा त आगे नाथ नही आ पछा पगहा नही।

ओ सोच लागल जे कोशिस करवाला कहियो हार नहि होइत छैक। जे हेतैक गोइठा पर पैर त सुखाबपड़लैक।

चन्दनके भाग्य साथ देलकैक इन्जिनियर पद पर उपयुक्त समय मे वहालि भेट गेलैक। अपन काम मे दधजित भ क ओ लागि गेल। जनता आवास कार्य मे अपन काम बहुत लगनशिलता स कर लागल।

जनकपूर उप महानगरपालिका के शिव चौक पर भीमेन्द्रनाथ के घर खरिद लेलक। जाहि के सब स निचा मे तीन टा सटर छलैक। दोसर तल्ला पर चारी गो कोठली बाथरुम से हो संगे। तेसर तल्ला पर दु कोठली एटा पूजा घर। जीवन मे बुझवैक त घर, गप्य, आ भोजन मिथिला वासी लोक के प्रिय छैक।

शिव मंदिर स आवाज अवैत छल गीत मधुर पीत मधुर, भक्त मधुरए मधुराष्टक गवैत रहथि मधुरम।

रुप मधुएं, तिलक, मधुएं मधुराधि मधुराधि पतरखिल मधुरम।

ओहो घर के उत्तर कात मे एकटा रहथि निरसन पाठक। हुनका दुध दही पचैन त बथनिया सब के कहने फिरथिन जे माल-जाल जबाल थीक छान पगहा खोलि भगा।" अपन दश कठ्ठा मे पोखरी रहैन, नित्य माछ-भात भोजन करैथ। आमाशय उखडैन्त मिरचाई के गारि पढ़य लागैथ। एक बेर कौआ दुःख देलकैन त तार के गाछ काटय लागलाह। अनूप बाबू देखलखिन त अच्चमभित भ वजलाह कि करैत छी अपने ? मुग के पकौडी आ चाह विद्यापति चौक पर बहुत बढ़ीया भेटैत छैक। चलु आई ओहि ठाम। अहि बातके सुनैत निरसन पाठक अनूप बाबू संगे विदा भ गेला। साझ के छ बाजि चुकल छल।

एमहर माता जी मीना दास के जानकी मन्दिर मे अपन नहिरा के सहेली रुपम देवी भेट भ गेलखिन। दूनू जानकी मन्दिर मे दक्षिण कात बैस क अठखट्टा गप्य कर लगलिह। जानकी माता के दर्शन आ पूजा के बात बिसरी गेलिह। याद आव लागल बचपन के आम गाछी के मालभोग आम।

रुपम देवी के पती पंचम ठाकुर ओ कवि छलाह। ताहि सौ कवित्री के गुण हुनको मे विद्यमान छल। हुनक देह 'गिनी गोल्ड' जकाँ चमकैत छलैन्ह। प्रत्येक अंग दर्पण जका झलकैत छलैन्ह। नाम त छलैन्ह रुपम वास्तवमे छलिह 'कामिनी' किन्तु कविजी दुलार स निता कहैत छलखिन।

सोम दिन छल। सवेरे के आठ बाज लागल छल। चन्दन के कोठरी के केवाड अखन तक बन्दे छल। माता जी केवाड लग ठाड भ क आवाज देलखिन "वौआ रे वौआ चाह पिवले कतेक दिन उठि गेलैक। ओ उठल अरुझाएल चेहरा के पानी स साफ केलक तथा कुर्सि पर वैस क चाह पिब लागल।

अस्तु, आई भाग्य फेर स करवट बदलक। विभाग के महानिंदेशक गापि नाथ गौतम के अनायस फोन आएल। ओ सोचैत छल मुसहन पर वेशी जो नही करी। मुरहन स पेट भरी। गौतम बाबू कहलखिन जे अहाँ के "माउनटेन मैन्जमेन्ट कोर्सके लेल छ महिना के लेल इटली के लेल छनौट भेल के सूचना देलखिन तथा विभाग मे आवि क फोर्म भरवाक लेल आग्रह केलखिन। ओ यथा समय फौर्म भरी देलक।

ताबत देखलक जे पिता जी के संगे एकरंगा पहिरने निचा मे उजरका पैन्ट धारण के ने आदित्यनाथ चौधरी आबि रहल छथि। आदित्यनाथ जी बरन्डा के कुर्सि पर आबि के बैस गेलाह पसैर क।

विभाग स आयल चन्दन के सामाचार सुनि आदित्यनाथ कहलखिन अनूप बाबू झगडू साहू के दोकान स

मिठाई अमिरती, बालूशाही, लैगलता, गुलाबजामुन आ मेहीदानाक पाँच किलो नेने आउ। चन्दन के भाग्य मे लिखल छैक विदेश जेबाक अहाँक घर फेर स दोसर ठाम बनि जायत।

घर मे काम कर वालि अनिता। दाइ अत्यन्त संस्कारिणी ओ चमत्कारिणी छलीह। मिठाई हुनको बहुत प्रिय छल। मिठाई के बात सुनते मुहँ स पानी आव लगलैन। कहैत छैक जे मरुआके रोटी गबर, पुतोह सड साउस जबर।

सुख मनोहर अधर रंगे।
फूलालि मधुरी कमल सँगे॥

मीना दास काठमाण्डू एअर पोर्ट पर चन्दन के पहचाव गेल्हि त आई हुनकर मोन अति उत्साहीत छलैन। चन्दन के संगे सोविता कर्ण, वबिता कार्कि, अजय श्रेष्ठ, भवानी कार्की सब के समान तालिम के इटलि जेबाक लेल हवाई जहाज पर सवार भ उड़ी चलल छलैथ। माता जी के पूर्ण विश्वास छल छ महिना बाद वौआ वापस आवि जायत त ओहि दिन ओकरा माछ भात बनाक रखने रहबैक। सोच लगलिह आब ओ अपन पैर पर ठाड़ भ गेल। भगवानक कृपा अछि।

चन्दन लाल वापस इटली स ऐवाक दिन माता जी के मोवाइल स सूचना प्राप्त भ गेल। ओ बजार स माछ मागा लेलिह तथा अपन सहेली रुपम देवी के से हो अहि वात के जानकारी के साथे निमन्त्रण से हो देलखिन। माता जी के पेट के पानी नही पचलैन।

चन्दन काठमाण्डौं के नेपाल टार मे विश्वनाथ उपाध्याय के बनल बनायल घर खरिद क लेलक। अहि घर के पूर्व कात मे गुलदाबलि के साथे चमेली के फूल के गाछ के संगे आम के गाछ से हो छल।

शहरी विकास मे कार्यरत आकिटेक इन्जिनियर प्रमिला कर्ण के संगे शुभ मुहुर्त मे विवाह सम्पन्न भ गेल। अतः माता-पिता के संगे काकाजी रामनाथ तथा काकी फुलो देवी से हो आति प्रसन्न छलिह। विवाह वनस्थली के एकटा रीसोर्ट मे बहुत धुमधाम स सम्पन्न भेल। माता जी मीना दास के सोचैत छलिह आव हमर वौआ के घर अपन भ गेलैक। लोक सब खूब कचरम कूट क भोजन केलैथ। मित्र आदित्यनाथ शोभायमान देख पहिने वचन के याद कर लागलाह।

***

जमाना : तब और अब

भरत मल्लिक

पहले शादी करते वक्त घर के लोग प्रायः लडकी स्वयं देखते थे नहीं, बल्कि अपने घर की नौकरानी को भेजते थे । क्योंकि रुप रंग से कोइ खास मतलब था नहीं, बल्कि लडकी में घर सम्हालने की क्षमता और चिट्ठी पत्र लिखने आना, साथ ही संयुक्त परिवार में रहना आदि गुणों की ही प्रायः खोजी की जाती थी ।

उस समय की प्रथा के अनुसार महिलाएं अपनी सास-ससुर से बोला नहीं करती थी । आवश्कता होने पर सांकेतिक रुप से अपने भावनाओं को व्यक्त किया करती थी । इस वजह से घर में शान्ति का माहौल था । क्योंकि जब बोलचाल नहीं तो घर में अशान्ति हो कैसे ?

परिवार की यह संरचना वर्षों तक चलता रहा । पहले की संयुक्त परिवार की अवधारणा अब रही नहीं, जिसमें बेराजगारों को भी परिवार मे जगह मिल ही जाता था । अब तो ऐसे लोगों का भला भगवान के ही हाथों में । जवानी भर आप कमाते रहें, मगर बुढापे में आपके हाथ शून्य, तो आपको पूछनेवाला कोई नहीं होगा ।

आज ब्यक्तिगत रुप से परिवार की परिभाषाको बदल दिया गया है, जिसमें पति, पत्नि और बच्चे मात्र को परिवार माना जाता है ।

बुढापा तो किसी को छोडता नहीं है । वो तो समय पर धाबा बोलता ही है । अब, जब असहाय की अवस्था आती है तो पुत्र-पुत्रबधु तो साथ है नहीं, तब समाज के लोग अनाथालय की खोज करने लगते हैं ।

वाह रे जमाना !

समय के मांग अनुसार बेटे-बेटियों में भेद नहीं कर दोनों को उसके रुचि अनुसार के विषय में पढाया । उच्च अध्ययन के लिए लडके तो दूर-दराज को जाते ही थे और अब तो लडकियों को भी दूर-दराज भेजना ही पडता है । वहीं से स्वच्छन्दता की अनुभूति होने लगती है । और अपने को जीवन के अच्छाई-बुराई का ज्ञान होनेका दाबा करने लगते हैं ये लोग । जबकि जीवन के अच्छाई-बुराइयों का

अनुभव तो तब होता है जब संयुक्त परिवार में रहकर जिन्दगी को देखें और समझें । इस अनुभव के अभाव में अनुभव अधुरा ही माना जाएगा ।

पढाई के सिलसिला में कुछ वर्षों तक लडके लडकियाँ साथ साथ पढाई करहे हैं । कुछ मनचले छात्र छात्राएँ पढाई में कम और व्यक्तिगत मूनोरंजन में अधिक ध्यान देने लगते हैं; जिसकी वजह से वे लोग जवानी के जोश में होस खो बैठते हैं और स्वजाति या विजाति में जो अच्छा लगता है उसके निकट हो जाते हैं ; फिर दोनों पारिवारिक बन्धन में बँधने का संकल्प करते हुए शादी के लिए एकमत हो जाते हैं । दोनों अपने अपने परिवार में इसकी जानकारी तो देते ही हैं, साथ ही सार्वजनिक रुप से "हाँ" का निर्णय मातापिता से ही करवाते हैं । सन्तान की खुशी हेतु पिता भी साज-बाज के साथ शादी कर देते और अपना कर्तव्य निभाते हैं ।

शादी के कुछ दिनों पश्चात पुत्र और पुत्रबधु दोनों चले जाते हैं । पुत्रबध को अत्यन्त कम समय ससुराल में रहने के कारण प्रगाढ सम्बन्ध तो बन नहीं पाया । परिणाम स्वरुप पुत्रबधु और परिवार में दूरियाँ बढने लगी और ससुराल सम्बाद विहीन होता चला गया । सास ससुर हुए बेचैन । सम्पर्क करने पर व्यस्तता दिखाकर बातें करना बन्द । डेरे पर कोई अतिथि चला भी जाए तो खातिर-बात बन्द । अर्थात घर परिवार, नातेदारों से रिस्ता हुआ खराब । पर सम्बन्ध बना फिर किससे ? यह बात किसी से छिपा नहीं है ।

कल तक तो सब ठीक ठाक चलरहा था, आज ऐसा क्या हो गया कि घर में पूर्णग्रास ग्रहण लग गया ।

इस ग्रहण पर गम्भिरता से बिचार करने पर मेरे मन में कुछ बातें आया है । सबसे पहले तो ये कि आजकल नैतिक शिक्षाका बहुत ज्यादा अभाव देखा जा रहा है । इसके अभाव में बच्चे बच्चियों में उचित और अनुचित के विचारों का सर्वथा अभाव महसुस किया जा रहा है । कोइ भी कदम वे लोग बेधडक उठा ले रहे हैं । अग्रज को देख घर के अनुज लोग भी उनका अनुकरण करने मे लग जाते हैं । जो बहुत ही चिन्ता की बात है ।

दूसरा ये कि दूर दराज में शिक्षा लेते वक्त वे लोग अपने को अत्यन्त स्वतंत्र समझने लगते हैं । बिना चिन्तन मनन के गम्भीर विषयों पर भी क्षण में निर्णय पर पहुँच जाते हैं । और तीसरा ये कि विवाह पश्चात पुत्रबधुका अपने घर परिवार (ससुराल) में अल्प समय रहना । जिसके कारण पुत्रबधु को स्नेह प्रेमका वातावरण नहीं बन पाता है । इस वजह से बहूरानी ससुराल आना जाना नहीं चाहती, और परिवार में अशान्ति का वातावरण बनने लगता है ।

जीवन और मृत्यु संसारका अविरल होनेवाली क्रियाओं में से एक है । इसके विना संसार चल नहीं सकता । इसी क्रिया के दौरान संसार में कोई आगे जाता है तो काई पिछे । इसी सिलसिला में पुरुष यदि पहले चला जाता है और पत्नि पिछे , तो महिला को विधवा की संज्ञा दी जाती है ।

महिलाओं को वैधव्य जीवन बिताने के लिए अनेक प्रकार के नियमों का पालन करना होता है । जैसे- शाकाहारी भोजन करना, स्वेत वस्त्र पहनना, बालों को बहुत छोटा रखना, धार्मिक कार्यों मे लिप्त रहना, तिर्थाटन करना आदि ।

ऐसी व्यवस्था इसिलिए बना दी गयी थी ताकि विधवा में कोइ आकर्षण ही ना रह जाए, जिससे कि उसकी काम वासना जागृत हो सके । आज उस व्यवस्था में थोडी छुट दे दी गयी तो देखिए कैसी हालत है घर-समाज की ?

वैधव्यता पश्चात शादी खुल्लम खुल्ला हो रहा है । मांसाहारी आहार लेना, चमकदार-भडकदार कपडे पहनना, धर्मकर्म को न मानना आदि अवगुणों के वशीभूत हो रही हैं विधवाएँ ।

जिन विधबाओं के पास पहले से बच्चे हैं, वे बच्चे मातृहीन हो रहे हैं । पूर्व के सास ससुर को कोई देखनेवाला नहीं है ।

इतना होने पर भी तलाक पर तलाक हो रहा है । घर की हालात नर्क से भी बदतर होता जा रहा है । आज के नवयुवक-नवयुवतियाँ समाज को किस ओर ले जा रहे हैं, कहना बहुत कठिन है ।

अतः इस विषय पर वुद्धिजीवियों को समाजको बहुत गम्भिरता से सोचने की जरुरत है ।

***

वसुधैव कुटुम्बकम्

-उदय चन्द्र दास, काठमाण्डू

पंछी दे जीवन सन्देश.
भोग - रोग पलता न मन में,
स्वार्थ लिप्सु न हो जीवन में;
नहीं किसी से वैर भाव हो, और न कोई द्वेष. पंछी•••
कल की कोई चाह न होती,
सुख-दु:ख की परवाह न होती;
दर्प - दंभ से दूर रहे वह, देता नहीं कलेश. पंछी•••
मेहनत कर जितना वह पाता,
अंतरतम से तृप्त हो जाता;
जमा जखीरा जोड़ नहीं कुछ, न कोई अवशेष. पंछी•••
भेद न अपना और पराया,
एक-दूजे की ज्यों प्रतिच्छाया;
कुनबे न समुदाय साथ मिल, रहते बन कर श्लेष. पंछी••
नव प्रभात नित नियत समय पर,
गाते भैरवि गान निलय पर;
स्वास्थ्य-समय का मूल्य सिखा वह,करता रहे सचेत. पंछी•
अम्बर-अबनि स्वतंत्र सरीखा,
कहीं न कोई लक्षमण - रेखा;
खग नारा 'वसुधैव कुटुम्बकम्', है न कहीं विदेश. पंछी••

गगन तक पहुंची, पहुंचब कोना

मिनु मल्लिक

गगन तक पहुंची, पहुंचब कोना
जखन आगु बढैत डेग
ऋतु के बेमौसमी आंधी अपन उच्चछृङ्खल
उन्मुक्त अहम के आगोश मे लय परिवन्धित करति...
त कहू गगन तक पहुंची, पहुंचब कोना ?

गगन जे सभ के, अहूँ के और हमरो,
वसन्त,गृष्म, वर्षा ऋतु,
शरद, हेमन्त ,शिशिर ऋतु
सभ अहूँ के त हमरो
हर ताप ,शित और शीतलता,जे सभहक आ हमरो
त कहू ,प्रकृति के अहि स्वच्छन्द वितरण मे
गृष्म ऋतु अपन ताप सँ रोकि,
अगाध तपन यदि सृजित करत
त कहू गगन तक पहुंची, पहुंचब कोना ?

प्रकृति जे छथि जगत जननी
कहलैथ ओद्र लगाय "सुनू नन्दिनी "
बेमौसमक आंधी आ गृष्मक ताप
राखत अंहा पर क्षणिक प्रभाव
मुदा जं अहा जनैत छी ऋतु के राग
त अवश्य जानी पुनः परिवर्तन के विचार
शरद ऋतु आगमन के स्वागत करि
आ सुनू हमर सन्तति स्नेहमयि
गगन तक पहुंची ,पहुंचब एना
गगन तक पहुंची ,पहुंचब एना ।

परिवर्तन त निश्चय अछि
आइ ताप त शीतो अछि
कखनो तपन कखनो कंपन
सभ ऋतु के अपन अपन आचरण
मुदा इ जिवन के मार्ग अछि
अटल अकंटक विश्वास अछि
ताहि स विचलित नै होउ हे नन्दिनी
कहलैथ प्रकृति
गगन तक पहुंची पहुंचब एना
गगन तक पहुंची पहुंचब एना ।

***

बा

कुश कर्ण

म पाँच वर्ष हुँदा, बा देश पस्नु भएछ ,
साउदी को खानीमा ६० डिग्रीको ताप सहनु भएछ ।
फाटेको टोपी टाउकामा र पिठ्युँमा भारी भिड्नुभएछ ,
मेरो प्यारो बा देश पस्नु भएछ ।

टाउकोमा परिवारको बोझ मनमा अटुट सोच लिए र,
बाले राम्रो स्कुल पठाउनु भयो, फर्केर मात्र दशैंमा आउनुभयो
मेरो प्यारो बा देश पस्नु भयो
साउदी को खानीमा ६० डिग्रीको ताप खप्नु भयो ।

एक दिन एउटा ठुलो बाकस आउँछ,
मलाई बाले खेलौना पठाउनु भएको लाग्छ ,
खोलेर हेर्दा , खोलेर हेर्दा बा सुतिरहेका रैछन् ,
सबै परिवार जनहरु रोइ रहेका रैछन् ।

सायद नेपाल सरकारले रोजगारको व्यवस्था मिलाएको भए,
मेरो बा देश पस्नु पर्दैनथ्यो ,
मेरो प्यारो बाको वियोग मैले खप्नु पर्दैनथ्यो ।

मेरो बाले मलाई आफ्नो श्रीपेच बनाउनु भएको थियो
राम्रो खान लाउन दिनु भएकै थियो ,
तर बिडम्बना के भने त उनि मा बाट कोसौ टाढा गइ दिए ।

उनको फाटेको टोपीमा म उनको मुहार हेरी रहे
बसंग बिताएका हरेक क्षण म सम्झी रहे ,
कोठाको कुनामा गई म आँसु पोखी रहे
पुछ्न भने कोहि आएन , मेरो दुखमा कसैले चासो दिएन ।

बाको आशिक लिएर म ठुलो मानिस बन्ने छु ,
उनको दुख म सधैं सम्झी रहने छु ।
मुहारमा सधै हासो भए पनि आँखा आँसुले भरिएका छन् ,
मेरो मन र मस्तिष्कले उनको मुहार सम्झी रहेका छन् ।

***

कविता

मदन मोहन दास, मुम्बई

कोजागराक गीत

++++++++++

चलू चलू सखी सब काकाक अँगनमा,
आसीन पूर्णिमाक उगल अछि चान हे.
काकीयो के मन आई तेहने मगन छैन,
शोभनि कक्को मुँह खूबे जे मुस्कान हे.
रंगे विरंगक पकवानो सब आयल छै,
भरि भरि चङ्गेरा जे आयल मिष्टान्न हे.
भैया भाभी त' आई खूबे हर्षित छथि,
भरि भरि भारो आयल पान मखान हे.
टोला परोसाक लोको जुमल छथि,
सब मिलि कऽ खाथिन्ह पकवान हे.
सबहक मुँह जेना कमलो फुलायल,
सबके मुस्की शोभनि मुँह मे पान हे.
आबि सब सखिया चुमाऊ ललनकैं,
आई होयतनि कोजेगराक चुमान हे.
सब मिलि दियौन आशीषो ललन कैं,
दिन-दिन क'रथु कल्याणे भगवान हे.

दीपावलीक संदेश

+++++++++++

अपन हृदय केर तिमिरांध भावमे लपेटि अहाँक प्रेम प्रकाश,
लिखि रहल छी हीयक कलम सँ पाँती किछु मनक उल्लास.
सुभग सिनेह हमर सबक्यो लेल भेजल अछि ई सोचि मने,
शुभ दीपावलीमे ईश्वर-कृपा बर्षे सबहक मनके हुलास केने.
अगणित क्लेश जीवनमे रहइछ तिमिरक पट मे लपेट लेने,
श्रीरामसियाक कृपानुरागेसँऽ ओ मिटय ई हमरहुँ आश नेने.
कलुष हृदयक अनुरागे की छोड़य की बिनु दुख-दैन्य देने?
जँ पुण्य प्रतापे बाँचियो गेलहुँ तऽ मानत की बिनु प्राण नेने.
तैं कर्तव्याकर्तव्यक ध्यान राखि निष्ठापूर्वक जौं कर्म करी,
भवभार निवारण श्रीचरण सौंपि अपने त' जे निशंक रही.
सकल सुमंगल भाव हो सबहिक श्रुति सम्मत प्रकाश नेने,
हमरहुं आमोदक लाज रहय लक्ष्मी-गणेशक श्रीचरण धेने.

सूर्य पूजन

++++++

हे सूर्य देव! हे महा रश्मिपूंज!
सुनू सबहक हिय केर अनुगूँज.
सब जीवक अहीं छी प्राणाधार,
अहाँ बिनु जग हो गहन अन्हार.
वर्षा बिनु चहुदिश हो हाहाकार,
अहाँ बिनु केना होवय जयकार?
अहाँ बिना कोना खिलय कमल,
अहिंक दया लए जीवनो बेकल.
उगै ने तृणहि ने फुलय कुसुम,

हवा के लगौ जेना लोटिए गुम.
नहिं फले-मूल ने उपजय अन्न,
दग्ध हृदयो कोना रहऊ प्रसन्न.
बारि विपिनक रहय की आश?
जीवक होय सकल विधि नाश.
डुबैत भानु कें मलिनो प्रकाश,
उगैत प्रभाकर अरुण विलास.
स्वीकारू देव! संध्याक दुग्धार्घ,
हे व्योमरत्न! अर्पित उदय-अर्घ.
हे आराध्य देव! हे करुणानिधान,
राखि लाज करू सभक कल्याण.

गामक गीत

+++++++

सूर्य देव केर छठि पूजन मे,
आयल लोकसब जे गाम छै,
पति पत्नी संग बालसखाकेँ,
खिलल-खिलल मुस्कान छै.
सूर्य देव केर छठि पूजन मे....
वृद्ध तरुणकेँ मिलन भेल छन्हि,
वृद्धा तरुणीक भिन्नहि बथान छै,
एहन सुयोग भेटै की सदिखन,
अति अनुपम ई दृश्य महान छै.
सूर्य देव केर छठि पूजन मे....
गामक लोक जीवनमे उमरल,
एहन अद्वितीय अरमान छै,
परस्पर प्रेम प्रदान करै सब,
अगदिग मे पड़ल जे प्राण छै.
सूर्य देव केर छठि पूजन मे....
भाव कुसुमक कूँज जे गूँजित,
मन-भ्रमर वृन्दक ई गान छै,
आह्लादक उपवन मे पसरल,
अनुनादित हमरहुँ मुस्कान छै.
सूर्य देव केर छठि पूजन मे....

लांक्षित जीवन

+++++++++

हियाक हार किनका जे पहिरावी,
किनकासँ अपन व्यथा सुनावी यौ?
दोसरक दुख कियैनै सालय हमरा,
दोसरक सुख कियैनै हुलसावै यौ?
अपनाके बुझी अगाधे पंडित हमसब,
दोसरोक दुख-दर्द कियैने दहलावै यौ?
कतय गेला ओ विलक्षण प्रतिभा सब,
पर दुखमे अपन जे हृदय कुम्हलावै यौ?
अपन मान तजि लोकक विपत्ति मे,
अपनो धन दौलत सबके लुटाबै यौ.
कतय गेलैक जे सोच छल सबहक,
विपत्ति मे आविक' आश जगाबै यौ.
हमसब अपने तऽ महन्थ बनल छी,
निर्पोंआँके कियोने ढ़ाढ़स बन्हाबै यौ?
की हमरा आई मान सम्मान नै चाही?
त' आनोक मान कियैनै क्यो बढ़ावै यौ?
जे छथि परिस्थिति आ समयक मारल,
हुनकर कियै ने केओ आश पुरावै यौ?

***

भन्सार विभागको अनुरोध

चोरी पैठारी वा निकासी गरेको वा त्यस्ता मालवस्तुको ओसारपसार गरी राजस्व छली गरेको जानकारी, सूचना वा उजुरी भएमा उक्त सूचना वा जानकारी तपसिलको ठेगानामा उपलब्ध गराई चोरी निकासी, पैठारी नियन्त्रणमा सहयोग पुऱ्याउनुहुन सम्बन्धित सबैमा अनुरोध छ । साथै, यस्तो सूचना वा जानकारी दिने व्यक्तिको नाम र ठेगाना गोप्य रहनेछ र सूचना वा जानकारी दिने व्यक्तिलाई कानून बमोजिम पुरस्कृत गरिने व्यहोरा समेत जानकारीको लागि अनुरोध छ ।

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

भन्सार विभाग

त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं ।

टेलिफोन नं. ०१ ५११७७२१८, ५११७१२३, ५११७२२९

ईमेल: **prasasan.customs@gmail.com**

Hearty Congratulations for Getting Admissions for Higher Studies!!!

S.N.	Name Of Candidate	Father's Name	Mother's Name	Subject/ Degree	Institute/University
1	Abhishek Karna	Ratnesh Kumar Lal	Babita Karna	MBA	University of Potomac,USA
2	Ar.Anshu Karn	Ajit Kumar Lal	Bibha Karn	Master"s of Architecture	IOE,Pulchowk Campus
3	Abhishek Karn	Ajit Kumar Lal	Bibha Karn	Bachelor in Civil Engining	IOE, Pulchowk Campus
4	Shubhendra Dutta	Sanjay Dutta	Sharada Dutta	Bachelor in Civil Engining	Nepal engineering College
5	Shashsank shekhar das	Surendra Mohan Lal Das	Ranju Das	Master's Degree in Dermatology &Venercology	Wuhan Union Hospital ,China
6	Gahendra Das	Gopikrishana Lal Das	Punita Das	PHD in Aerospace engineering	Georgia Institute of Technology,USA
7	Dr. Nitesh Kumar Karn	Nagendra Lal Karna	Manju Karn	FCPS in orthopedic Surgeon	College of Physician and Surgeon/Pakistan
8	Mrs.Aleena Karna	Sukhchandra Lal Karna	Bhawana Karna	MPH(gold medalist)	Sri Dev Suman Uttarkhand University,India
9	Dr. Sadhana Shrestha Karn	Kamlesh Kr. Karn (F. In-law)	Bashudha Karn (M-in-law)	MPH	Umea University,Sweden
10	Priyanshu Karna	Bipin Karna	Kiran lata karna	MBBS	Birat Medical College,Biratnagar
11	Aaditya Kumar Das	Bhaskar Kumar Das	Gayatri Das	B.Tech (computer science & engineering)	NIT, Rourkela
12	Mr. Abhinash Nand Das	Annapurna Lal Das	Shobha Rani Mallik Das	Bachelor's in Biomedical Engineering And Technology	KPRIET,Coimbatore, Tamilnadu India ANNA University
13	Mr. Aakash Ranjan	Matish Chandra Lal	Shobha Lal	Bachelor in Computer Engineering	Shivaji ,University Kohalpur,Maharastra,India

14	Tanish Swapnil	Er.Manoj Kumar Verma	Mrs.Veena Sinha	B.Tech(Civil Engineering)	Jamia Milia Islamia University , New Delhi
15	Atul Ranjan	Manish Chandra Lal	Babita Lal	B Tech (Computer)	Delhi Technological University DTU

Hearty Congratulations on Completion of higher Studies/ Professional Degree!!!

S.N.	Name Of Candidate	Father's Name	Mother's Name	Subject/ Degree	Institute/University
1	Dr. Manish Karna	Late Ram Bihari Lal Karna	Mrs.Rita Karna	DBA-Doctor of Business Administration in Entrepreneurship and Small Business	Thomas Edison State University,New Jersey,USA.2022-10-1st
2	Er.Siddhant Dutta	Ramakant Dutta	Mrs.Saraswati Devi	Msc.in Power System Engineering	IOM Pulchowk Campus
3	Shailaja Shalu	Satyendra Lal	Mudrika Karn	Master"s degree in Microbiology	St.Zavier"s college,Maitighar, Kathmandu
4	Dr.Bibek Kumar Lal	Er.Chandra Shekhar Lal	Kanti Kumari Karna	MBBS	Patan Academy
5	Dr. Ekata Karna	Er. Khilendra Kumar Karna	Shila Mallik	MBBS	Patan Academy
6	Gahendra Das	Gopikrishana Lal das	Punita Das	ME in Aerospace engineering	University ofIllinois at Urbana-Champaign,USA
7	DR .Shikhar Verma	Mr. Arun Verma	Mrs.Radha verma	MS/JIPMER	Pandichery,India,2022
8	Dr. Shivani Karn	Ratneshwar Lal Karn	Bandana Karn	MD/Emergency Medicine/JIPMER	Pandichery,India,2022
9	Anushaka Lal	Manoj Kumar Lal	Seema Lal	B.Tech Computer Engineering	Technological University DTU Delhi India
10	Dr. Ketki Kaushal	Mr. Kaushalendra Kumar Das	Mrs. Sabita Das	MRCS	Royal College Of Surgeons ,London

11	Anushka Lal	Mr. Manoj Kumar Lal	Seema Lal	B-Tech Computer Engineer	Delhi Technological University
12	Preena Lal	Shiv Bhushan Lal	Bhibha Lal	M.P.H. (1st class 1st)	IOM TU, Maharajganj
13	Kriti Karn	Sanjay Karn	Anita Karn	BASLP	IOM TU, Maharajganj

Hearty Congratulations to Newly Married Couples for their Happy Conjugal Life!!

S.N.	Bridegroom side			Bride Side			Date of Marriage
	Bridegroom's Name	Father's Name	Mother's Name	Bride's Name	Father's Name	Mother's Name	
1	CA Sushant Mallik	Shailendra Mallik	Nutan Mallik	Ankita Karna	Late Arun Kumar Karn	Ranjana Karn	11may 2022
2	Alok Kumar Karn	Dhurva Kishor Karna	Sudhira Devi Karna	Shruti Karn	Shailendra Lal karna	Ragini Devi Karna	2078/08/15
3	Dr. Hareram Karna	Dr.Ratnesh Kumar Karn	Late Kiran Devi Karna	Dr.Kriti Kusum	Chakravarti Kanth	Ranju Kanth	27-04-2022
4	CA Pranav Das	Pramod Lal Das	Poonam Lal Das	Dr. Daisy Karna	Dileep Karna	Sunita Karna	22-04-2022
5	Dr. Abhishesh Lal	Shivbhushan Lal	Bhibha lal	Dr. Richa Kumari	Shree Shrimohan Lal	Bhibha Das	22-11-2021 (2078-8-6)
6	Er. Abhinav Karn	Kritbhushan Lal	Manju Lal	Shruti Nandini	Shayama Nand L. Das	Renuka Das	5-12-2021 (2078-8-19)
7	Om Bikram Malik	Suresh Kumar Malik	Rekha Malik	Sneha Prasoon	Arun Kumar Chaudhary	Usha Chaudhary	29-11-2021 (2078-8-13)

Blessings for New Born Babies!!!

S.N.	Name of Baby	Son/Daughter	Father's Name	Mother's Name	Grandparents' name	Date Of Birth
1	Aavyan Karna		Dr. Nitesh Kumar Karna	Aleena Karna		06-12-2078

Congratulations for New Career/Promotion !!!

S.N.	Name	Mobile No.	Father's Name	Mother's Name	Designation/ Position	Office/Institute
	Arun Kumar Lal Karn	9845024441	Gopi Sharn Lal		Senior D. E.	Devisional Road Office Harkpur, Okhaldhunga
1	Dipali Das		Surendra mohan lal Das	Ranju das	Medical/ House officer	TUTH-Manmohan Cadiothoracic,Vascular &Transplant Center,Kathmandu
2	Dr.Bibek Kumar Lal		Er. Chandra Shekhar Lal	Kanti Kumari Karna	Medical Officer	Patan Academy of Health Sciences
3	Dr. Ekata Karna		Er. Khilendra Kumar Karna	Shila Mallik	Medical Officer	Patan Academy of Health Sciences
4	Miss Rashmi Karna		Sachendra Lal	Mamta Karna	Section Officer	Public Service Commission
5	Raghu Lal Karna				Section Officer	Public Service Commission
6	Pallavi kumari Karna				Section Officer	Public Service Commission
7	Anish Kumar Karna				Deputy Superintendent of police	Nepal Police
8	Miss Sanyukta Suman		Ratish Chandra Lal	Gauri Rani Lal	Data Scientist	Datadice Gmbh,Coburg, Germany
9	Dr. Sumnima Suman		Ratish Chandra Lal	Gauri Rani Lal	Medical Officer	Annapurna Neuro Hospital, Kathmandu
10	CA Pranav Das		Pramod Lal Das	Poonam Lal Das	Director	United Insurance Company LTD/Advisor of Board of Director ,Nabil Bank Ltd.
11	Dr. Ketki Kaushal		Mr. Kaushalendra Kumar Das	Mrs. Sabita Das		Ninewells Hospital ,Dundee

12	Richa karna		Rajendra Lal	Anita Kumari	Section Officer	Nepal Adminstrative Staff College
13	K K Mallik				Director Of Medical Education Department	Nobel Medical College teaching Hospital
14	Sabita Mallik		Surendra Lal Mallik	Sushila Devi	Promoted HOD in Political science	Padma Kanya College
15	Sudhir kumar Mallik		Gauri Nandan Mallik	Ishwari Devi Mallik	CEO	Alliant Insurance

Heartfelt Condolence!!!

S.N.	Name	Photo	Parents	Spouse	Children	Date of Birth Date of death/
1	Kumudini Devi Karn				Ashok K. Karn Dr.Sunil K. Karn Dr. Nabin Karn Indu Karn Kalpana Karn Kabita Karn	2002 12-07-2078
2	Shashi Bhushan Prasad Karn				Deepak Karna Pnkaj Karna Mamta Karn	14-09-1949 03-05-2022
3	Vidya das			Late Vijoy kumar Das	Dr.Anand Kumar Das Bhaskar Kumar Das Amod kumar Das	01-02=2001 05-03-2079

4	Arun Kumar Shrivastav			Manju Shrivastav	Amitabh, Juli, Abhishek Monalisa, Pratikshaya, Kumar Dipendra Sagar, Puja, Sujit, Aarya Sagar & Aaryan Shrivastav	22-07-2006 27-05-2078
5	Bimala Dutta		Udit Narayan Das Maya Devi	Krishana Chandra Dutta	Indra Bhushan Dutta Kalpana Dutta Soni Dutta Rachana Dutta Vijay Bhushan Dutta	11-1954 04-03-2022
6	Madhukant Chaudhary			Anita Choudhry	Abhishek, Abinash, Pooja Sweta Labh & Avatar Parajuli Chaudhary	01-08-2011- 20-12-2078
7	Shyam ballav Lal Karna			Gayatri Kumari Karna	Sanjay K. Karna Akhilesh Kumar Karna Manish K. Karna Kailash k.karna	23-07-1995 01-12-2079
8	Suman Kumar Lal		Madhav Lal Kayasth Late Gayatri Devi	Aparna Lal	Apurva Suman	10-04-2026 23-01-2079

9	Mithila Chaudhary			Madan Mohan Chaudhary	Abhinav Chaudhary Rakshya Chaudhary Gyanu Chaudhry Priyanka Suman	07-12-2022 (27-02-2079)
10	Kulanand Lal Das			Rambha Devi Das	Subhash K. Das Manish k. Das Kalpana Karna Archana Lal	10-08-1992 08-06=2079
11	Prabhunandan Das			Gauri Devi Das	Narendra Das Jitendra Das Kaushalendra Das	17-09-1988 04-11-2078

Hearty Congratulations to Award Winners!!!

S.N.	Name	Father's Name	Mother's Name	Award Name
1	Krishna Hari Pushkar Karn	Shiva Kumar Karn		Sukiritimaya Rashtradip Padak
2	Rajesh Kumar Das	Braj Kishor Das		Prabal Jansewashree Padak
1	SC Suman	Indra Narayan Das	Nandani Devi	International life time Achivement Award 2021 (Madhubani Literature Festival)

Hearty Congratulations for Academic Excellence in School Level !!

S. No.	Name	Percentage/ GPA	Parent's Name	Award	Class/ grade	Trustee
1	Aadarsh mallik	97.6%	Prakash Chandra Mallik Amrita Karna	Satya Narayan & Chandrakala Devi	2	Shree Satish Chandral/ Ranjana Lal

2	Navya Karna	3.93	Gita Karna	Bhuvneshwar Lal & Bachchi Devi Karna	2	Shree Dev Chandra Lal Karna
3	Aaradhaya Chaudhary	88%	Santosh Kumar Chaudhary Ritu chaudhary	Udit Narayan & Bhuvneshwari Devi	4	Shree Ratish Chandra Lal Suman
4	Mitul Karna	3.83	Pintu Karna Ranjita Karna	Baidyanath Mallik Gayatridevi	4	Shree Prabhakar Chandra Mallik
5	Anubhav Karna	3.7	Rakesh Lal Karna Asha Kumari Karna	Braj Kishor Das	7	Shree Rajesh Kumar Das
6	Shruti Chaudhary	85%	Pratap Chaudhary Babita Chaudhary	Mukut Dhari Lal	7	Shree Shiv Bhusan Lal
7	Shreyas Mallik	3.64	Rajesh Mallik Punam Das	Mandodari Devi	9	Shreemati Vashudha Karna
8	Jaiman Karna	3.9	Jitendra Lal Karna Sunita Kumari Karna	Rajendra P. Karn	1o	Samita Mallik & Babita Lal
9	Sadichchha Karna	3.4	Gangesh Karna Rachana Karna	NCS	10	Nepal Chitragupt samaj
10	Swarnim Lal Karna	3.75	Gyanendra Kumar Lal Karna Seema Kumari Karna	Pratibha Bharati Das	12	Shree Ananda Mohan Lal Das

१. चन्दादाताको नामावली
(कार्तिक ११, २०७८ देखि १ कार्तिक २०७९)

क्र.सं.	रसिद नं.	नाम	ठेगाना	फोन	रकम
१	1728	Abhay Nidhi			1500
२	1731	Ajay Karn	Sanepa	9841363484	501
३	1707	Akhilesh Chandra Das		9841812123	500
४	1735	Amit Bhushan Suman	Balkot		1100
५	1652	Amit Kumar Karn	Tikathali	9852024503	1105
६	683	Anil Kumar Lal Karn	MaitriNagar, Kalanki	9841392726	1105
७	2038	Anil Varma	Nakkhu	9851027501	1,105
८	1657	Anis Kumar Karn	BojePokhari , Imadol	9851281247	1151
९	618	Annapurna Nand Lal Das	Koteswar	9851063658	505
१०	2024	Ardash Karn	Tikathali	9851145440	505
११	701	Arun Kumar Lal Karn	Janakpur	9845024441	1500
१२	441	Arun Kumar Lal Karn	Patan DoR	9845024441	1,105
१३	1736	Arun Kumar Mallik	Gusingal, Kopundol		2500
१४	633	Ashok Kumar Karn	Imadol	9851102858	1005
१५	1734	Ashok Kumar Lal	Sanepa		1010
१६	2031	Ashok Kumar Lal	Lalitpur	9860788928	500
१७	664	Ashok Kumar Lal Karn	Bagdol, Lailitpur	9851102666	1001
१८	2019	Ashok Shrivastav	Naya Baneshwar	9849155861	1,055
१९	693	Asim Kumar Mallik			2100
२०	2046	Awadhesh Kumar Karn	Koteswar	9841598919	255
२१	628	Bharat Kumar Mallik	Birgunj	9807132410	1005
२२				9844031595	550
२३	2027	Bharatendu	Shantinagar	9851193305	505
२४	1726	Bhaskar Kumar Das	Suncity ,Pepsicola	9801202556	1505
२५	681	Bijay Kumar Karn	Kuleshwar	9841306790	1100
२६	2018	Bijay Kumar Karn	Hariwan	9851100746	505
२७	629	Bikash Labh	Tikathali	9841726543	1005
२८	620	Bikrant Bikram	Katyayani Chowk , KTM	9843753407	505
२९	444	Bimal Kumar Nrmal	Balkot	9846336111	1,100
३०	659	Binod Kumar Srivastav	Thapagaun	9841482790	1100
३१	2029	Binod Lal Karn	Imadol	9851133555	555
३२	450	Binod Prasad Karn	Basundhar ,Prayas Nagar	9852670132	1,100
३३	1711	Bipin Kumar Lal	Battishputali	9851112065	5005
३४	436	Bipin Kumar Lal Karn	Tikathali-5, Guransh Tole	9854020887	1,100
३५	2006	Birendra Karn	Sahyoginagar Koteshwar	9842377867	1,150

क्र.सं.	रसिद नं.	नाम	ठेगाना	फोन	रकम
३६	BNK	Birendra Kumar Srivastav			1,001
३७	437	Birndra Kumar Dutt Ram	Gurjudhara	9851115034	1,005
३८	2043	C K Lal	Kulesawor	9851041514	2,105
३९	690	Chandra Kant Lal Karn	Kirtipur	9843266729	1105
४०	2017	Chandra Kant Lal Karn	Gauri Ghat	9851089925	505
४१	1745	Chandra Kishor Lal			2100
४२	1702	Chandra Shekhar Lal	Bhaisepati		3500
४३	2002	Devendra Lal Karn	Kalanki	9751011821	1,100
४४	2001	Dharmatma Lal Shrivasta	Imadol	9803176483	2,105
४५	2026	Dharmendra Karn	Mid Baneswar	9841470987	2,005
४६	443	Dhruba Lal	Kuleswar (Suga)	9841234047	500
४७	2014	Dipendra Lal Karn	Imadol	9851126107	1,100
४८	1744	Dipesh Karn			2500
४९	1708	Dipesh Kumar	Nakhu Bhaisepati		2500
५०	692	Dr. Bimal Kumar Sinha	Gairhi Dhara	9851031505	6005
५१	656	Dr. Gauri Shankar Lal Da	MitraPark,Chabahil	9860762392	3500
५२	1737	Dr. Meena Karn	Balkumari	9841336306	1001
५३	661	Dr. Sunil Kumar Karn	Bagdol, Lailitpur	9869577120	5500
५४	632	Dr.Alok Kumar	Imadol	9842458028	1005
५५		Dr. Anil Kumar Das	Ranibari, Lazimpat		2100
५६	662	Dr.Nabin Kumar Karn	Bagdol, Lailitpur	9841403040	2500
५७	1526	Girish Kumar Lal Karn	Dhapakhel	9841507626	1155
५८	658	HariOm Srivastav	Thapagaun	9851037539	1100
५९	2040	Harish Chandra Das	Naya Thimi	9841798396	3,105
६०	699	Hon. Lokendra Mallik	Bagdol	9851063440	2100
६१	691	Hon. Anil Kumar Sinha	Gairhi Dhara	9851020301	6005
६२	698	Hon. Girish Chandra Lal	Bagdol Pattipa	9851150055	5005
६३	631	Indra Narayan Mallik	Imadol		3505
६४	2030	Indra Narayan Malllik	Imadol	9841365788	3,105
६५	1658	Jitendra Labh Jivan	Imadol	9801013951	1005
६६	1527	Jitendra Kumar Labh	Kaushaltar	9851218051	2100
६७	2042	Jitendra Labh	Buddha Nagar	9841214288	551
६८	439	Kali Kumar Das	Baneswar	9841776945	500
६९	2036	Kamalesh Kumar Varma	Thapagaun , Naya banesaor	9841327125	1,100
७०	2020	Kanhaiya Lal Das	Tripureshwar	980202250	1,010
७१	678	Kaushalendra Kumar Das	MaitriNagar, Kalanki	9851033522	5001
७२	654	Kripa Nath Dutta	Bagdol, Lailitpur	9842643417	1005

क्र.सं.	रसिद नं.	नाम	ठेगाना	फोन	रकम
७३	2032	Krishna Chandra Dutta	Ghattekulo	9841372195	520
७४	2008	Krishna Hari Pushkar	Chabahil	9851184129	3,005
७५	2044	KulaNand Lal Das	Chhapkaiya Kuleswar	9855054797	2,105
७६	626	Madan Narayan Mallik	Imadol	9804397091	1005
७७	1530	Magnu Dutta	Kaushaltar	9851198610	2100
७८	2012	Magnu Dutta	Kaushaltar	9851198610	2,100
७९	2022	Mahasghankar Lal Karn	Kopundol		210
८०	694	Manish Chandra Lal	Bagdol Pattipa	9851224604	2100
८१	1655	Manish Karn	Imadol	9803587684	1105
८२	680	Manju Karn	MaitriNagar, Kalanki	9849489725	1100
८३	1739	Manoj Kumar Karn	Kalanki		1505
८४	1743	Manoj Kumar Lal			1000
८५	442	Manok Komar Lal	Bhaisepati , sainbu	9851001882	3,500
८६	2028	Manvendra Nidhi	Gairidhara-2	9854029021	1,100
८७	1650	Mayank Kumar karn	Imadol	9801093775	1105
८८	445	Mithilesh Kumar Karn	Tripureswar	9842714095	505
८९		Manish Kumar Suman	Kathmandu		2,100
९०	1740	Mrityunjay Kumar Karn		9841366299	1005
९१	679	Naendra Kumar Das	MaitriNagar, Kalanki	9851241720	2500
९२	2039	Narendra Kumar Das	Kathmandu	9851241720	505
९३	1732	Naresh Chandra Lal	Sanepa		3000
९४	2034	Naresh Kumar Karn	Sundarijal	9803060184	255
९५	700	Navin Raj Saroj			550
९६	BNK	Nees Karna			1,100
९७	1528	Niraj Prasad Karn	Tikathali	9851077698	500
९८		Ninu Kumari Karn	Bansbari		1500
९९	684	Nutan Karn	MaitriNagar, Kalanki	9844121816	1100
१००	2048	Pamod Kumar Lal Das	Kalanki	9802034600	1,005
१०१	1656	Pankaj Karn	Imadol	9851070317	1105
१०२	1742	Pankaj Kumar Karn			1005
१०३	630	Parasmani Karn	Imadol	9851228111	1005
१०४	636	Pawan Kishor Dutta	Imadol	9841399570	1005
१०५	1653	Pawan Kumar Karn	Imadol, Ochu Ht.	9851246174	1105
१०६	2025	Pintu Karn	Hatiban	9855023439	500
१०७	440	Prabhakar Malli	Imadol	9841868326	505
१०८	448	Prabhat Kumar	Harisiddhi	9851053397	2,100
१०९	2010	Pradip/Archana Karn	Dhapakhel	9851189170	2,500
११०	627	Pramod Karn	Imadol	9801081938	2105

क्र.सं.	रसिद नं.	नाम	ठेगाना	फोन	रकम
१११	433	Pramod Varma (Shova Kl	Old Baneswar	9.1708E+11	1,005
११२	619	PraphullChandra Lal Karn	Tarkeswar-9	9841260885	1,500
११३		Prabhakar C. Malik	Sinamangal		1,100
११४	BNK	Pravin Binita Karn			1,100
११५	2047	Ragesh Karn	TUTH	9841680659	2,100
११६	2035	Raghawendra Kumar Kar	Jadibuti	9801030521	555
११७	663	Rajesh Kumar Das	Dadhikot	9851189000	1100
११८	446	Rajesh Lal Karn	Basundhara	9851280123	505
११९	2041	Rajeswar lal Karn	Siraha Mathleshwar	9849290789	1,005
१२०	2016	Rakesh Kumar Lal Karn	Satungal-10	9851042186	505
१२१	2037	Rakesh Varma	Baneswar	9851310123	1,000
१२२	2050	Ram Babu Karn	Gwarko /Janakpur	9851190818	505
१२३	2011	Ram Sundar Lal Karn	Kusunti	9841572421	1,005
१२४	438	Ramakant Labh	Tin Kune	9849356558	505
१२५	1727	Raman Kumar Lal	Google Tole, Imadol	9845062018	501
१२६	634	Ramapati Kanth	Imadol	9851163093	1501
१२७	666	Ramesh Dutta	Birgunj		1151
१२८	1729	Ramesh Kumar Srivastav			1500
१२९	1730	Ratish Chandra Lal Suma	Gusingal, Kopundol	9851038523	5001
१३०	1767	Ratnakar Dutta	Baneswor		2500
१३१	BNK	Ratnakar Dutta			2,505
१३२	635	Ratneshwar Lal	Imadol-1	9855026988	1005
१३३	2015	Ratneshwar Lal Kar	Imadol	9855026988	505
१३४	449	Ratneswar Lal Karn	Harisiddhi	9851001516	2,100
१३५	1651	Ritesh Kumar Karn	Imadol	9807336654	1005
१३६	1529	Rubina Karn	Tikathali	9844020942	1101
१३७	1654	Sachin Kumar Karn	Imadol	9803283720	2105
१३८	432	Sachindra Das	New Road KTM	9851183885	500
१३९	2045	Sanjay Kumar Karn	Kalopul	9852020932	250
१४०	621	Sanjay Kumar Nidhi	Koteswar	9841689111	505
१४१	2033	Santosh Karn	Sinamangal	98089194	110
१४२	1738	Santosh Kishor Labh	Imadol	9851199442	1555
१४३	2009	Santosh Kumar Dutta	Koteshwar	9823074740	505
१४४	2007	Saroj Lal Karn	Alok Nagar	9851109707	500
१४५	696	Satish Chandra Lal	Dhobighat		3000
१४६	702	Satyendra Lal Karn	Bagdol, Lailitpur	9849241666	1005
१४७	434	Sheela Kant Lal Karn	Kuleswar (Oriental C)	9851173731	500
१४८	1703	Shiv Bhushan Lal	Sanepa RR	9851024866	2500

Photo Gallery

समाज

साधारण सभा-